

Bewegingsonderwijs en sport in het speciaal onderwijs

1-meting speciaal (basis)onderwijs, voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs

Jorien Slot-Heijs

Jo Lucassen

Bewegingsonderwijs en sport in het speciaal onderwijs

1-meting speciaal (basis)onderwijs, voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs

Ondersteund door het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS)

Jorien Slot-Heijs
Jo Lucassen

© Mulier Instituut
Utrecht, november 2019

Mulier Instituut
sportonderzoek voor beleid en samenleving

Postbus 85445 | 3508 AK Utrecht
Herculesplein 269 | 3584 AA Utrecht
T +31 (0)30 721 02 20 | I www.mulierinstituut.nl
E info@mulierinstituut.nl | T @mulierinstituut

Inhoudsopgave

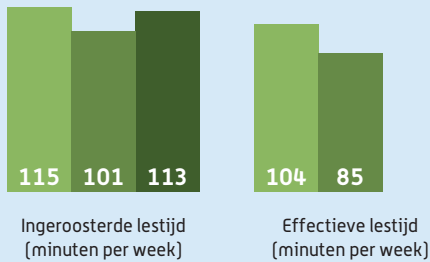
Samenvatting	5
1. Inleiding	9
1.1 Achtergrond en doelstelling	9
1.2 Werkwijze	10
1.3 Leeswijzer	10
2. Ontwikkelingen in het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs	11
2.1 Ontwikkeling in de deelname aan speciaal en praktijkonderwijs	11
2.2 Ontwikkelingen in het beleid voor speciaal en praktijkonderwijs	14
3. Speciaal Basisonderwijs	20
3.1 Lestijd bewegingsonderwijs	20
3.2 Organisatie en bevoegdheid leerkrachten bewegingsonderwijs	21
3.3 Accommodatie	23
3.4 Werkwijze bewegingsonderwijs	24
3.5 Kwaliteit bewegingsonderwijs	26
3.6 Aanvullend sport- en beweegaanbod	29
3.7 Externe samenwerking	31
3.8 Gezondheid op school	32
4. Speciaal Onderwijs (basisonderwijs)	34
4.1 Lestijd bewegingsonderwijs	34
4.2 Organisatie en bevoegdheid leerkrachten bewegingsonderwijs	35
4.3 Accommodatie	37
4.4 Werkwijze bewegingsonderwijs	38
4.5 Kwaliteit bewegingsonderwijs	40
4.6 Aanvullend sport- en beweegaanbod	43
4.7 Externe samenwerking	45
4.8 Gezondheid op school	46
5. Voortgezet Speciaal Onderwijs	48
5.1 Lestijd lichamelijke opvoeding	48
5.2 Accommodatie	49
5.3 Werkwijze lichamelijke opvoeding	50
5.4 Kwaliteit lichamelijke opvoeding	51
5.5 Aanvullend sport- en beweegaanbod	54
5.6 Externe samenwerking	55
5.7 Gezondheid op school	56
6. Praktijkonderwijs	58
6.1 Organisatie lichamelijke opvoeding	58
6.2 Werkwijze lichamelijke opvoeding	59
6.3 Kwaliteit lichamelijke opvoeding	62
6.4 Sport en bewegen naast lichamelijke opvoeding	64
6.5 Externe samenwerking	64
6.6 Gezondheid op school	66

7.	Conclusie en beschouwing	68
7.1	Belangrijkste bevindingen	68
7.2	Perspectief: aanknopingspunten voor beleid en onderzoek	70
Literatuur		71
Bijlage I Methodische verantwoording		72

Speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs

Lestijd voor bewegingsonderwijs in groep 1-2 en groep 3-8

Groep 1-2

Groep 3-8

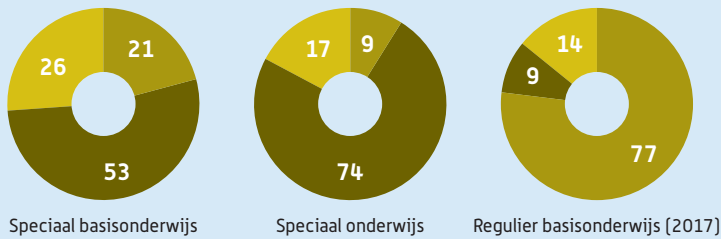

■ Speciaal basisonderwijs
■ Speciaal onderwijs
■ Regulier basisonderwijs (2017)

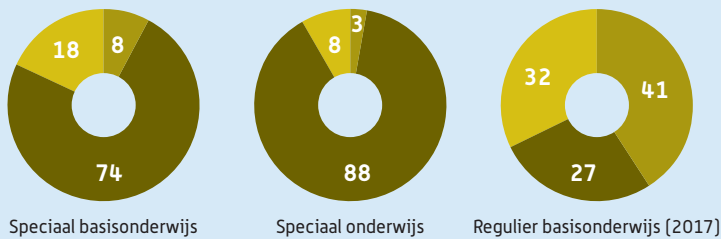
Bevoegdheid van leerkrachten die bewegingsonderwijs verzorgen (in procenten)

■ Alleen groepsleerkracht(en)
■ Alleen vakleerkracht(en)
■ Groeps- en vakleerkracht(en)

Groep 1-2

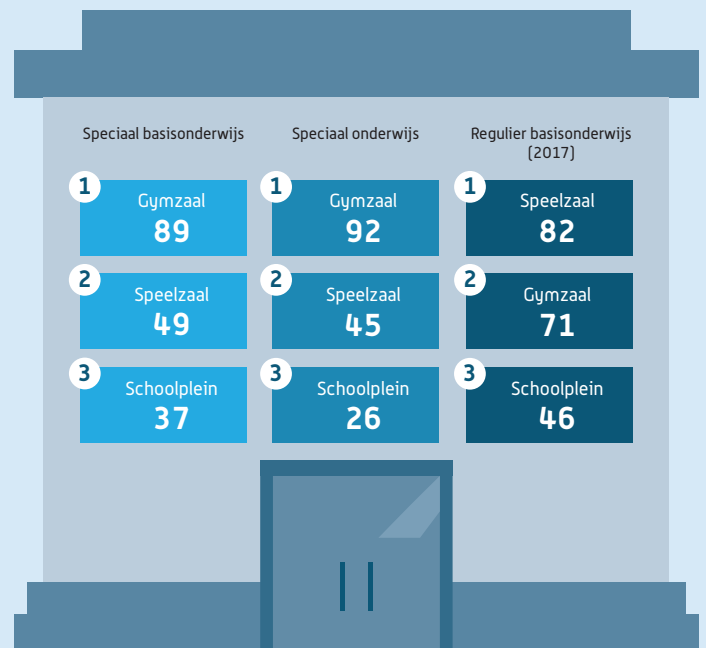

Groep 3-8

Accommodatie voor bewegingsonderwijs

Top 3 accommodaties die voor bewegingsonderwijs structureel worden gebruikt (in procenten)

Top 3 belangrijke aspecten van bewegingsonderwijs (in procenten)

Speciaal basisonderwijs

Speciaal onderwijs

Regulier basisonderwijs (2017)

Aanwezigheid vakwerkplan en leerlingvolgsysteem voor bewegingsonderwijs (% ja)

Extra ondersteuning op het gebied van motorische ontwikkeling voor leerlingen met achterstanden (in procenten)

	Speciaal basisonderwijs	Speciaal onderwijs	Regulier basisonderwijs (2017)
Structureel d.m.v. MRT	50	33	22
Structureel d.m.v. steunlessen of ClubExtra	13	16	6
Incidenteel	18	19	26
Geen extra ondersteuning	28	35	51
Niet op de hoogte	0	3	1

Rapportcijfer van schoolleiders voor kwaliteit bewegingsonderwijs

	0-meting	1-meting
Speciaal basisonderwijs	8,0	7,8
Speciaal onderwijs	7,9	8,0
Regulier basisonderwijs (2017)	7,4	7,5

Mate van persoonlijke aandacht voor leerlingen op een schaal van 1 (onvoldoende) tot 7 (voldoende) volgens schoolleiders (in procenten)

Schoolzwemmen (% ja)

Gezondheidsbeleid op school (% ja)

Beleid gezondheidsbevordering	Speciaal basisonderwijs	Speciaal onderwijs
23	30	
Ondersteuning Gezonde School	38	41
Gezonde School coördinator	32	40
Bezit Gezonde School-vignet	34	50

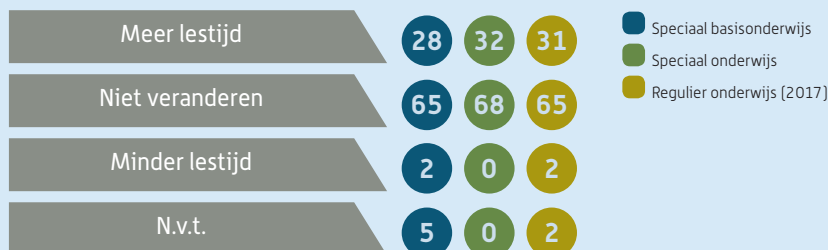
● Speciaal basisonderwijs
● Speciaal onderwijs

Wensen voor bewegingsonderwijs in de toekomst (in procenten)

Aantal lessen per week

Lestijd per les

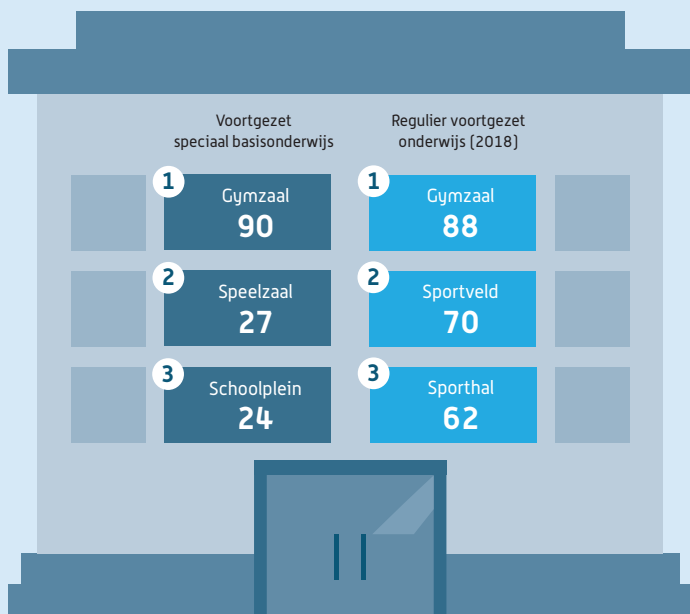
Lestijd voor lichamelijke opvoeding

	Voortgezet speciaal onderwijs	Praktijk onderwijs	Regulier voortgezet onderwijs (2018)*
Leerjaar 1/fase 1 (minuten per week)	125	137/145	145
Leerjaar 2/fase 2 (minuten per week)	123	124/119	125
Leerjaar 3/fase 3 (minuten per week)	117	110/82	107
Leerjaar 4 (minuten per week)	111	82	96
Leerjaar 5 (minuten per week)	92	59	77**
Ingeroosterde lestijd per les (minuten)	55	48	50
Effectieve lestijd per les (minuten)	45	39	40

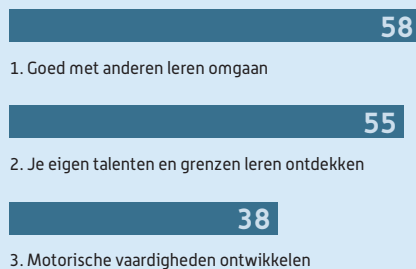
*Alle schoolniveaus samengenomen. Ingevuld door sectieleiders, niet door schoolleiders. - **Alleen havo en vwo.

Accommodatiegebruik voor lichamelijke opvoeding

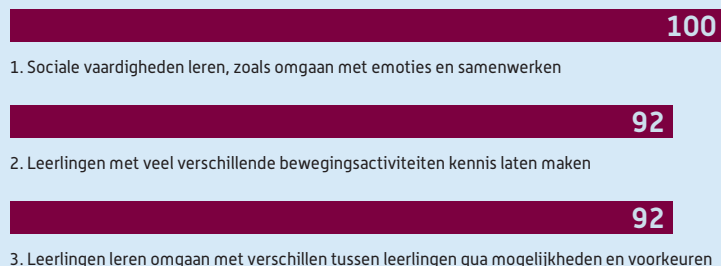
Top 3 accommodaties die voor lichamelijke opvoeding structureel worden gebruikt (in procenten)

Voortgezet speciaal onderwijs: top 3 belangrijke aspecten van lichamelijke opvoeding (in procenten)

Praktijkonderwijs: top 3 leerdoelen lichamelijke opvoeding die schoolleiders (heel) belangrijk vinden (in procenten)

Aanwezigheid vakwerkplan en leerlingvolgsysteem voor lichamelijke opvoeding (% ja)

	Voortgezet speciaal onderwijs	Praktijkonderwijs	Regulier voortgezet onderwijs (2018)
Vakwerkplan	87	92	99
Leerlingvolgsysteem	62	50	20

Extra ondersteuning op het gebied van motorische ontwikkeling voor leerlingen met achterstanden (in procenten)

	Voortgezet speciaal onderwijs	Praktijkonderwijs	Regulier voortgezet onderwijs (2018)
Structureel d.m.v. MRT	22	23	9
Structureel d.m.v. steunlessen of ClubExtra	14	13	6
Incidenteel	21	22	16
Geen extra ondersteuning	43	48	71
Weet ik niet	0	3	0

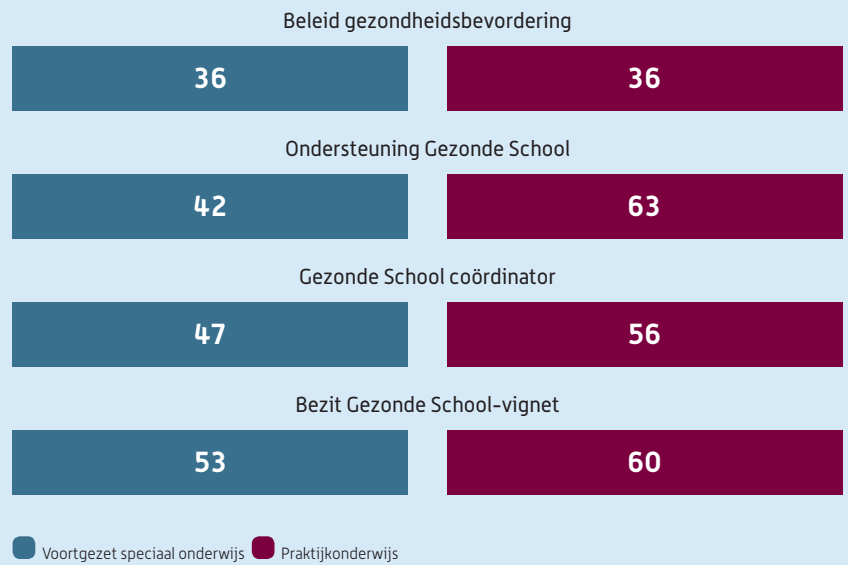
Rapportcijfer kwaliteit lichamelijke opvoeding

	0-meting	1-meting
Voortgezet speciaal onderwijs	7,9	7,9
Praktijkonderwijs	7,7	7,8
Regulier voortgezet onderwijs (2018)	7,9	7,9

Mate van persoonlijke aandacht voor leerlingen op een schaal van 1 (onvoldoende) tot 7 (voldoende) volgens schoolleiders (in procenten)

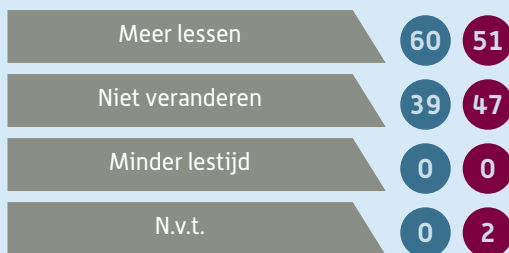

Gezondheidsbeleid op school (% ja)

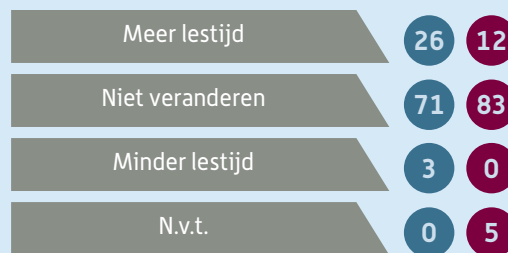

Wensen voor lichamelijke opvoeding in de toekomst (in procenten)

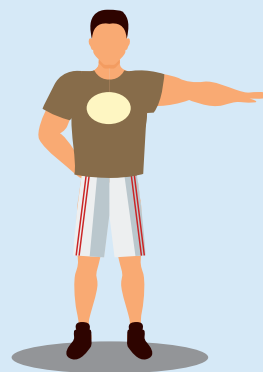
Aantal lessen per week

Lestijd per les

■ Voortgezet speciaal onderwijs
■ Praktijkonderwijs

1. Inleiding

Deze monitor maakt deel uit van een reeks van peilingen naar de stand van zaken rond bewegingsonderwijs en sport in verschillende vormen van onderwijs. Eerder werd tweemaal gerapporteerd over het primair onderwijs (Reijgersberg, Van der Werff & Lucassen, 2013; Slot-Heijs, Lucassen, & Reijgersberg, 2017) en voortgezet onderwijs (Reijgersberg, Lucassen, Beth, & Van der Werff, 2014; Slot-Heijs & Lucassen, 2018) en in 2016 is een 0-meting speciaal onderwijs en praktijkonderwijs gepubliceerd (Lucassen, Cevaal, Scholten, & Van der Werff, 2016). Met deze peilingen trachten we tegemoet te komen aan de behoefte die bij beleidsvoerders, zoals de ministeries van VWS en OCW, en bij veldpartijen leeft om de situatie rond dit vakgebied in het onderwijs op een aantal punten te monitoren, zoals de lestijden. In dit rapport staan het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs centraal. Het speciaal onderwijs is bedoeld voor kinderen die een speciale onderwijsbehoefte hebben waarin niet in voorzien kan worden door het regulier onderwijs, bijvoorbeeld vanwege cognitieve, sociaalemotionele en of zintuigelijke beperkingen. Speciaal basisonderwijs richt zich op kinderen met gedrags- en leerproblemen.

De aanleiding voor deze 1-meting lichamelijke opvoeding in het speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs, voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs is het actualiseren van het beeld van het aanbod voor bewegingsonderwijs en sport binnen deze onderwijsvormen. Binnen en rond het onderwijs zijn voortdurend ontwikkelingen gaande, zoals de invoering van de Wet passend onderwijs, waarop we in hoofdstuk 2 uitvoerig ingaan. De aandacht voor inclusiviteit van voorzieningen en regelingen voor kwetsbare doelgroepen is de afgelopen jaren in de samenleving als geheel toegenomen¹.

Inzicht in de stand van zaken in het bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs is tenminste vanuit twee perspectieven van belang voor het (overheids)beleid. In de eerste plaats ligt de sportdeelname van kinderen en jongeren met een beperking en moeilijk lerende kinderen lager dan die van hun leeftijdsgenoten (Brandsema, Lindert & Berg 2017). Daardoor kunnen deze jeugdigen minder profiteren van de mogelijkheden die sport en bewegen hen bieden in hun persoonlijke en sociale ontwikkeling en hun gezondheid. Ten tweede is het vanwege de kenmerken van de leerlingen in deze onderwijsvormen noodzakelijk een aangepaste aanpak te volgen bij het aanbieden van bewegingsonderwijs en sport op school. Zo is de bestaande regelgeving erop gericht dat leerlingen uit het speciaal basisonderwijs ouder dan zes jaar drie keer drie kwartier les in lichamelijke opvoeding kunnen krijgen, terwijl voor leerlingen uit het regulier basisonderwijs twee keer drie kwartier de norm is. De tijd die, indien van toepassing, aan zwemonderwijs wordt besteed, dient daarbij niet in mindering te worden gebracht op de lestijd voor lichamelijke opvoeding.

1.1 Achtergrond en doelstelling

Doel van dit onderzoek is om kerngegevens over het onderwijs in lichamelijke opvoeding in het speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs, voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs anno 2019 in beeld te brengen. Dit onderzoek gaat voor de genoemde onderwijsvormen in op de omvang van de lestijd lichamelijke opvoeding, de door scholen ingezette middelen, de werkwijze bij het vak en het overige sport- en beweegaanbod bij scholen.

¹ Op 12 april is het VN-Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap (VRPH) aangenomen in de Eerste Kamer. In juli 2016 trad het verdrag in werking. In dit verdrag wordt nadrukkelijk van landen verwacht dat ze streven naar een inclusieve samenleving.

1.2 Werkwijze

De benodigde gegevens voor dit onderzoek zijn verzameld door middel van twee online vragenlijsten onder schoolleiders uit een panel van DUO onderwijsresearch. Eén vragenlijst is uitgezet onder schoolleiders van schoollocaties voor speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet speciaal Onderwijs. De andere vragenlijst is uitgezet onder schoolleiders van schoollocaties voor praktijkonderwijs.

Vragenlijst speciaal (basis)onderwijs en speciaal voortgezet onderwijs

De gegevens van de 0-meting in het speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs zijn op data van schoolleiders uit 2013 gebaseerd. De 0-meting voortgezet speciaal onderwijs heeft in 2014 plaatsgevonden. Bij beide 0-metingen geldt dat de data zijn verzameld als onderdeel van de 0-metingen regulier onderwijs. Voor deze 1-meting heeft een aparte dataverzameling plaatsgevonden, waarbij één vragenlijst is opgesteld voor schoolleiders uit alle drie de onderwijsvormen. De vragenlijst bestond uit voornamelijk gesloten vragen en bevatte *routings* om enkele thema's voor één specifieke onderwijssoort te inventariseren. De analyses voor het speciaal basisonderwijs zijn gebaseerd op een respons van 115 schoolleiders (respons 21%), die van het speciaal onderwijs op 119 schoolleiders (cluster 1: n=4, cluster 2: n=19, cluster 3: n=51, cluster 4: n=47²; respons 123%³). De analyses voor het voortgezet speciaal onderwijs zijn gebaseerd op een respons van 138 schoolleiders (cluster 1: n=2, cluster 2: n=6, cluster 3: n=64, cluster 4: n=75²; respons 38%). Om de uitkomsten representatief te laten zijn, zijn uitkomsten gewogen naar denominatie, regio en stedelijkheid.

Vragenlijst praktijkonderwijs

In 2015 heeft een 0-meting plaatsgevonden onder schoolleiders in het praktijkonderwijs. De vragenlijst is in deze 1-meting over het algemeen ongewijzigd gebleven ten opzichte van de vragenlijst van de 0-meting. De vragenlijst bestond uit voornamelijk gesloten vragen. In totaal hebben 78 schoolleiders de vragenlijst volledig ingevuld (respons 48%). Om de uitkomsten representatief te laten zijn voor de gehele populatie, is gewogen naar schoolgrootte en vakantieregio.

Voor een uitgebreide methodische verantwoording van dit onderzoek verwijzen we naar bijlage I.

1.3 Leeswijzer

Een overzicht van relevante recente ontwikkelingen rond de onderzochte onderwijsvormen en rond lichamelijke opvoeding is te lezen in hoofdstuk 2. De daaropvolgende hoofdstukken 3 tot en met 6 gaan ieder nader in op de situatie in een van de onderwijsvormen, achtereenvolgens op speciaal basisonderwijs (3), speciaal onderwijs (4), voortgezet speciaal onderwijs (5) en praktijkonderwijs (6). Het rapport wordt afgerond met hoofdstuk 7: conclusies en aanbevelingen.

² Zie voor uitleg clusters paragraaf 2.1.

³ Zie bijlage I, methodologische verantwoording, voor verklaring van onmogelijke respons.

2. Ontwikkelingen in het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs

Ter introductie op dit rapport geven we hier een korte plaatsbepaling van de onderzochte onderwijsvormen (speciaal (basis)onderwijs, voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs) en van actuele ontwikkelingen die daarbij in het bewegingsonderwijs spelen.

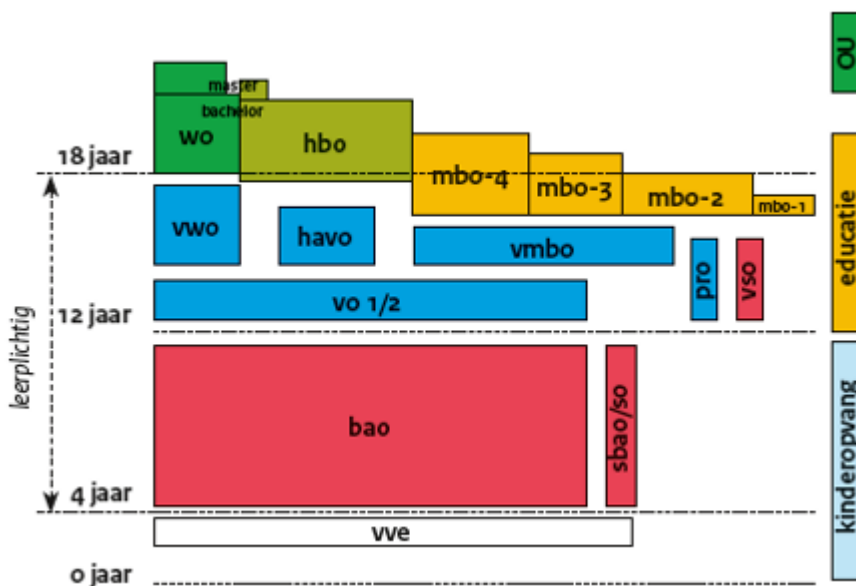
Speciaal (basis)onderwijs

In Nederland gaan kinderen van 4 tot 12 jaar naar het basisonderwijs (bao)⁴ (figuur 2.1). Kinderen met leerproblemen, opvoedingsmoeilijkheden of gedragsproblemen kunnen terecht op een school voor speciaal basisonderwijs (sbao). Kinderen die extra onderwijsbegeleiding nodig hebben waarin het regulier of speciaal basisonderwijs niet in kan voorzien, kunnen terecht in het speciaal onderwijs (so).

Voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs

Ook binnen het voortgezet onderwijs zijn er mogelijkheden voor leerlingen die extra onderwijsbegeleiding nodig hebben. Zij kunnen terecht binnen het praktijkonderwijs (pro) of voortgezet speciaal onderwijs (vso) (figuur 2.1).

Figuur 2.1 Het onderwijsstelsel in Nederland

Bron: Onderwijs in Cijfers (<https://www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen/onderwijs-algemeen/nederlands-onderwijsstelsel>).

2.1 Ontwikkeling in de deelname aan speciaal en praktijkonderwijs

Speciaal (basis)onderwijs: leerlingaantallen

Bij de voorgaande peiling in 2014 was het totaal aantal leerlingen in het primair onderwijs 1.565.500 (DUO, 2014). In 2018 is het totaal aantal leerlingen in het primair onderwijs 1.509.239. De ontwikkeling van verschillende vormen van primair onderwijs is weergegeven in figuur 2.2.

⁴ www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen

Het reguliere basisonderwijs (bao) heeft in 2018 ongeveer 1.405.500 leerlingen, in 2010 waren dat er nog 1.535.000. In 2018 telt het speciaal basisonderwijs (sbao) circa 34.960 leerlingen. Verder gaan in totaal ongeveer 30.870 leerlingen naar het speciaal onderwijs (so). Naar het voortgezet speciaal onderwijs (vso) gaan in 2018 circa 37.570 leerlingen. Het aantal leerlingen in het basisonderwijs daalt sinds 2010, maar aanzienlijk sterker in het speciaal (basis)onderwijs, respectievelijk met 8 procent en 26 procent.

Figuur 2.2 Index aantal leerlingen in het primair onderwijs (index 2010=100)

Bron: Onderwijs in Cijfers (www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen).

Sinds de invoering van de Wet passend onderwijs in 2014 (zie verder paragraaf 2.2) beslissen regionale samenwerkingsverbanden over de meest geschikte schoolvorm voor een kind. De scholen voor speciaal onderwijs nemen deel in 152 regionale samenwerkingsverbanden voor passend onderwijs. Binnen het samenwerkingsverband spreken de scholen af welke leerlingen ze doorverwijzen naar het speciaal onderwijs.

Het speciaal onderwijs is opgedeeld in vier clusters:

- Cluster 1: blinde en slechtziende kinderen.
- Cluster 2: dove, slechthorende kinderen en kinderen met een taal- spraakontwikkelingsstoornis.
- Cluster 3: motorisch beperkte, verstandelijk beperkte en langdurig zieke kinderen.
- Cluster 4: kinderen met psychische stoornissen en gedragsproblemen.

Nadere uitsplitsing van speciaal onderwijs laat zien dat het aantal leerlingen in clusters 1, 2 en 3 gedurende de afgelopen jaren gestaag afneemt en dat het leerlingenaantal in cluster 4 is toegenomen (tabel 2.1). In het voortgezet speciaal onderwijs is een soortgelijke ontwikkeling zichtbaar. Na de invoering van de Wet passend onderwijs (zie paragraaf 2.2) is tot 2018 het totaal aantal leerlingen in het speciaal onderwijs met 4 procent beperkt afgenomen.

Tabel 2.1 Overzicht aantal leerlingen in het speciaal onderwijs

	2010/2011	2013/2014	2018/2019
Totaal speciale scholen	68.863	71.230	68.440
Totaal speciaal onderwijs - basis	34.215	31.822	30.870
Cluster 1 - basis	498	327	270
Cluster 2 - basis	6.865	6.713	6.465
Cluster 3 - basis	14.045	11.658	24.133*
Cluster 4 - basis	12.807	13.124	
Totaal speciaal onderwijs - voortgezet	34.648	39.408	37.570
Cluster 1 - voortgezet	261	409	305
Cluster 2 - voortgezet	2.215	2.457	1.881
Cluster 3 - voortgezet	12.933	14.753	35.378*
Cluster 4 - voortgezet	19.239	21.789	

* Cluster 3 & 4 samen

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 2019. Bewerking: Mulier Instituut.

Speciaal (basis)onderwijs: aantallen scholen

Qua aantal scholen is een dalende trend zichtbaar (tabel 2.2). In 2010 telde Nederland bijna 7.500 basisscholen; in 2018 waren dit 6.739. Dit is het gevolg van een daling in het totaal aantal leerlingen en schaalvergroting.

Tabel 2.2 geeft een beeld van de ontwikkeling van het aantal scholen voor primair onderwijs tussen 2010 en 2018. De afname tussen 2010 en 2018 is aanzienlijk groter geweest bij scholen voor speciaal (basis)onderwijs (sbao/so; 15%) dan bij de reguliere basisscholen (bao; 9%). In 2018 zijn er in Nederland 36 sbao-scholen minder dan in 2010 (16 ten opzichte van 2014), een afname van 12 procent. Terwijl het aantal scholen voor (voortgezet) speciaal onderwijs (so/vso) tussen 2010 en 2018 relatief beperkt is afgenomen (met 5%), is het aantal so-scholen (basisonderwijs) sinds 2010 met bijna de helft verminderd tot 51 in 2018. Ook het aantal scholen voor voortgezet speciaal onderwijs is minder sterk afgenomen met 9 procent tot 43 in 2018.

Uit het gegeven dat het aantal scholen voor speciaal onderwijs (basis en voortgezet) tussen 2014 en 2018 aanzienlijk meer is afgenomen (17%, niet in tabel) dan het aantal leerlingen (4%, niet in tabel) kunnen we afleiden dat een proces van schaalvergroting gaande is waarbij bovendien speciaal basisonderwijs en vso meer binnen gecombineerde vestigingen plaatsvinden.

Tabel 2.2 Overzicht aantal scholen in het primair onderwijs 2010-2018

	Bao	Sbao	So	So-vso	Vso	Totaal so/vso
2010	6.848	308	97	180	47	324
2011	6.806	304	95	181	48	324
2012	6.742	296	95	181	46	322
2013	6.649	291	78	194	49	321
2014	6.549	288	79	190	50	319
2015	6.430	284	51	182	38	271
2016	6.347	279	47	177	43	267
2017	6.265	273	49	174	43	266
2018	6.202	272	51	171	43	265

Bron: Onderwijs in Cijfers (www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen).

Voortgezet onderwijs en praktijkonderwijs

Na een jarenlange stijging van het aantal leerlingen in het voortgezet onderwijs (vo) is vanaf 2017 het aantal leerlingen aan het dalen. Op 1 oktober 2018 volgen 1,01 miljoen leerlingen onderwijs in het vo. Daarvan zaten ruim 37.000 leerlingen in het vso, dat zijn er 2.000 minder dan in 2014. Het aandeel vso-leerlingen is de afgelopen jaren stabiel tussen 3 en 4 procent. Het aantal leerlingen in het praktijkonderwijs nam tussen 2010 en 2014 toe van ongeveer 27.000 naar 29.000 en is ook in 2018 ongeveer even groot.

Ook het aantal schoolvestigingen is tot en met 2017 gestegen tot 1.464. In 2018 is dit aantal licht gedaald naar 1.454. In 2018 zijn er 638 instellingen in het vo. Praktijkonderwijs is mogelijk bij 167 vestigingen, waarvan er 112 specifiek hierop zijn gericht en andere vrijwel allemaal zijn opgenomen in een brede scholengemeenschap voor vbo en avo (tabel 2.3). Onder vbo vallen de vmbo-basisberoeps, -kaderberoeps en -gemengde leerwegen. Onder avo vallen de vmbo-theoretische leerweg, het havo en het vwo. Met smal wordt bedoeld dat niet alle subsoorten aanwezig zijn en met breed dat alle subsoorten worden aangeboden.

Tabel 2.3 Overzicht aantal scholen en leerlingen in het praktijkonderwijs 2018

	Scholen	Leerlingen
Pro	112	21.431
Vbo en pro	1	586
Avo, vbo en pro (smal)	1	982
Avo, vbo en pro (breed)	53	152.217

Bron: <https://www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen/vo/instellingen-vo/aantallen-aantal-vo-scholen>

2.2 Ontwikkelingen in het beleid voor speciaal en praktijkonderwijs

Wettelijke kaders bewegingsonderwijs/lichamelijke opvoeding

Afgezien van de invoering van de Wet passend onderwijs (zie verderop in paragraaf 2.2) hebben zich tussen de 0-meting in 2015 en 2019 geen wijzigingen voorgedaan in het wettelijk kader voor het speciaal (basis/voortgezet) onderwijs en het praktijkonderwijs, bijvoorbeeld wat betreft de richtinggevende kerndoelen. We behandelen dit daarom in dit hoofdstuk summier⁵.

Het wettelijk kader voor het speciaal basisonderwijs wordt gevormd door de volgende kerndoelen voor bewegingsonderwijs die ook gelden voor het regulier basisonderwijs (Ministerie van OCW, 2006):

57. De leerlingen leren op een verantwoorde manier deelnemen aan de omringende bewegingscultuur en leren de hoofdbeginselen van de belangrijkste bewegings- en spelvormen ervaren en uitvoeren.

58. De leerlingen leren samen met anderen op een respectvolle manier aan bewegingsactiviteiten deelnemen, afspraken maken over het reguleren daarvan, de eigen bewegingsmogelijkheden inschatten en daarmee bij activiteiten rekening te houden.

Daarnaast wordt ook het bewegingsonderwijs geacht een bijdrage te leveren aan vakoverstijgende doelen beschreven in de preambule bij de kerndoelen voor het primair onderwijs en aan de brede vorming van kinderen, qua emotionele en verstandelijke ontwikkeling en qua vaardigheden.

⁵ Deze schets is gebaseerd op SLO trendanalyses (Brouwer, Berkel, & Mossel, 2017; Brouwer, Berkel, Mossel, & Swinkels, 2015)

Het wettelijk kader voor het (voortgezet) speciaal onderwijs bevat vooral aanwijzingen met betrekking tot vakoverstijgende doelstellingen (OCW 2009). Voor bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs zijn er vijf kerndoelen geformuleerd. Deze gelden voor scholen uit alle clusters met uitzondering van scholen voor moeilijk lerende kinderen en meervoudig beperkten. Het zijn de kerndoelen 83 tot en met 87.

83. De leerlingen leren deelnemen aan verschillende bewegingsactiviteiten zoals balanceren, klimmen, zwaaien, springen, hardlopen.

84. De leerlingen leren deelnemen aan verschillende spelactiviteiten zoals mikken, jongleren, doelspelen, tikspelen, stoeispelen.

85. De leerlingen leren deelnemen aan verschillende vormen van bewegen op muziek.

86. De leerlingen leren deelnemen aan verschillende zwemactiviteiten: drijven, watertrappelen, in en onder water verplaatsen, in het water springen en duiken.

87. De leerlingen leren met elkaar de bewegingssituaties reguleren.

Voor moeilijk lerende kinderen en voor leerlingen met een meervoudige beperking (cluster 3) zijn de volgende kerndoelen geformuleerd (OCW, 2009):

59. De leerlingen leren deelnemen aan de bewegingsvormen: voortbewegen, balanceren, springen, klimmen en zwaaien.

60. De leerlingen leren deelnemen aan verschillende aspecten uit de spelgebieden: mikken, jongleren, doelspelen, tikspelen, stoeispelen.

61. De leerlingen leren zwemmen en gevaarlijke situaties herkennen die zich bij zwemmen voordoen.

62. De leerlingen leren bij bewegen en spel omgaan met emoties, spanning, vermoeidheid.

63. De leerlingen leren zich oriënteren op (aangepaste) buitenschoolse sport- en spelactiviteiten.

Ook voor het speciaal onderwijs zijn leergebied overstijgende doelen geformuleerd waar bewegingsonderwijs een bijdrage aan moet leveren.

Het praktijkonderwijs maakt formeel onderdeel uit van het voortgezet onderwijs. De leerlingen worden echter niet voorbereid op doorstroom naar een vervolgopleiding, maar naar vormen van (beschermd) werken of dagbesteding, zelfstandig wonen en recreëren. De examenprogramma's voor het vmbo worden voor deze groep leerlingen niet haalbaar en niet zinvol geacht. Daarom gelden voor hen formeel de kerndoelen voor de onderbouw van het vo. Wel stromen tegenwoordig meer leerlingen door naar het mbo (niveau 1 of 2).

Passend onderwijs

Op 1 augustus 2014 is de Wet passend onderwijs ingegaan. Sinds dat moment hebben de scholen zorgplicht om elk kind een goede onderwijsplek te bieden, bij voorkeur in het reguliere basisonderwijs. De Wet passend onderwijs zorgt voor een toename aan diversiteit in de klas en binnen de onderwijsinstelling. Passend onderwijs voor alle leerlingen vraagt om een passend beweegaanbod voor elke leerling. Dit geldt dus ook bijvoorbeeld voor leerlingen met een fysieke beperking, motorische achterstand, of leerlingen die meer behoefte hebben aan fysieke activiteit dan andere leerlingen.

De invoering van passend onderwijs wordt door een consortium van onderzoeksorganisaties gevolgd en geëvalueerd. In het rapport over de tussenstand in 2019 (Ledoux & Waslander, 2019) concluderen de auteurs het volgende over de ontwikkelingen:

- Verschuiving leerlingpopulatie: zoals hiervoor aangegeven daalde aanvankelijk het aantal leerlingen in het sbo en so met de invoering van passend onderwijs en bleven meer leerlingen in

het reguliere onderwijs, maar neemt sinds 2016 het aantal leerlingen in het sbo en so weer toe. De samenwerkingsverbanden sturen op het verminderen van het aantal leerlingen in het s(b)o, maar de mate waarin zij daarin slagen loopt uiteen.

- Samenwerkingsverbanden, schoolbesturen en scholen maken eigen keuzes bij passend onderwijs en dat leidt in de praktijk logischerwijs tot veel variëteit en verscheidenheid. Of leerlingen adequate ondersteuning krijgen is daardoor niet vast te stellen op basis van generieke, objectieve en meetbare criteria of indicatoren.
- Er is meer flexibiliteit gekomen in de toewijzing van extra ondersteuning. De meeste scholen vinden dat ze er goed in slagen om - in ieder geval - de basisondersteuning te bieden. De keerzijde van meer flexibiliteit is minder transparantie. Vooral voor ouders is niet altijd duidelijk welke ondersteuning verlangd mag worden. Een ontwikkeling van tussenvormen tussen regulier en speciaal onderwijs is volop gaande.
- Leraren ervaren meer belasting bij het lesgeven aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften. Hoe dat komt is niet helemaal duidelijk. Er zijn geen indicaties dat het aantal leerlingen met ondersteuningsbehoeften toeneemt in klassen op reguliere scholen, maar wel dat leerlingen in het speciaal basisonderwijs en het voortgezet onderwijs meer ondersteuning nodig hebben. In het basisonderwijs is de inzet van 'extra handen in de klas' toegenomen. Leraren voelen zich over het algemeen goed ondersteund door de intern begeleiders, zorgcoördinatoren en collega's op school. In het voortgezet onderwijs ervaren leraren minder steun van collega's.
- Het budget voor leerlingen met ondersteuningsbehoeften is landelijk vastgezet en wordt rechtstreeks door de overheid aan de samenwerkingsverbanden toebedeeld op basis van het aantal leerlingen (verevening). Samenwerkingsverbanden sturen het grootste - en een steeds groter - deel van de middelen rechtstreeks door naar schoolbesturen en scholen. Het merendeel van de schoolleiders is ontevreden over de omvang van het budget dat de school krijgt voor leerlingen met ondersteuningsbehoeften. Verreweg de meeste scholen zetten ook andere middelen in voor leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben.

Vakorganisaties in het onderwijs hebben eveneens bij scholen navraag gedaan over de ervaringen met de Wet passend onderwijs⁶. De ondervraagde professionals zijn kritisch over de uitvoering ervan. Bij een representatieve steekproef van DUO Onderwijsonderzoek - waaraan 1.000 van de 6.400 benaderde basisschoolleeraren deelnamen - werd aangegeven dat meer werkdruk wordt ervaren en leerlingen niet de aandacht te kunnen krijgen die ze nodig hebben. Vier op de vijf leraren zijn negatief over de uitvoering van passend onderwijs. Een op de tien is positief. In een enquête in 2019 onder 5179 AOb-leden, leraren en ondersteuners werkzaam in primair, voortgezet en (voortgezet) speciaal onderwijs, signaleren zij knelpunten. De zorgvraag is sinds de invoering van passend onderwijs, vijf jaar geleden, complexer geworden. Leerlingen worden doorverwezen naar het (voortgezet) speciaal onderwijs als het in het regulier onderwijs niet meer gaat. Gemiddeld hebben de respondenten 5,2 (primair onderwijs) en 5,1 (voortgezet onderwijs) leerlingen met extra ondersteuning in de klas. In elke klas in het basis- en voortgezet onderwijs zitten gemiddeld meer dan drie leerlingen die geen extra ondersteuning ontvangen, maar dat wel nodig hebben⁷.

Ook voor professionals betrokken bij bewegingsonderwijs blijkt de wet consequenties te hebben. In 2016 en 2017 peilde de Koninklijke Vereniging voor Lichamelijke Opvoeding (KVLO) hiernaar onder haar leden (in 2016 reageerden 764 leerkrachten; in 2017 406; Komen & Lucassen 2019). Bijna 70 procent van de

⁶ AOB <https://www.aob.nl/nieuws/leraren-passend-onderwijs-knelt-aan-alle-kanten/> 1 november 2018 · Arno Kersten - Redactie onderwijsblad

⁷ <https://www.aob.nl/nieuws/te-veel-leerlingen-hebben-geen-baat-bij-passend-onderwijs/> 18 juni 2019 · Lisette Douma - Redactie onderwijsblad

respondenten in 2016 onderschrijft de stelling dat met de invoering van de Wet passend onderwijs de diversiteit binnen het onderwijs toeneemt en de leraar lichamelijke opvoeding meer dan ooit voor de uitdaging wordt gesteld om voor iedere leerling betekenisvol bewegingsonderwijs op maat aan te bieden. Twee van de drie respondenten hebben naar aanleiding van de regeling geplaatste kinderen in de klas. Terwijl ongeveer 30 procent van de leraren lichamelijke opvoeding geen moeite heeft om hen goed les te geven, heeft 65 procent daarmee weleens moeite en 5 procent veel moeite.

Curriculum.nu

Een tweede belangrijke ontwikkeling rond het beleid voor het onderwijs betreft de herziening van het totale curriculum voor het primair en secundair onderwijs die in het verlengde van het beleidsadvies OnsOnderwijs2032 gaande is. Naar aanleiding van de kamerbehandeling van dit advies hebben scholen en leerkrachten in ontwikkelteams het voortouw gekregen bij de curriculumherziening. Tijdens dit proces heeft bij alle belanghebbende partijen voortdurend consultatie over de tussenproducten plaatsgevonden. Inmiddels heeft het ontwikkelteam bewegen en sport een eindvoorstel gepubliceerd (CurriculumNu Ontwikkelteam Bewegen en sport, 2019). Voor dit leergebied worden acht grote opdrachten en bouwstenen in samenhang onderscheiden.

Tabel 2.4 Samenhang tussen grote opdrachten en bouwstenen curriculumvoorstel bewegen en sport

Grote Opdrachten	Bouwstenen	Primair onderwijs	Voortgezet onderwijs
1. Een gevarieerd beweegaanbod 2. Beter leren bewegen 8. Bewegen op eigen niveau	Leren bewegen	Leerlingen leren binnen hun eigen mogelijkheden beter deelnemen aan veel nieuwe én bekende activiteiten rond beweeguitdagingen die afgeleid zijn van de actuele beweegcultuur.	Leerlingen leren beweegactiviteiten die steeds meer herkenbaar verwijzen naar de actuele beweegcultuur. Het aanbod sluit zoveel mogelijk aan bij de motivatie van de leerlingen.
3. Actieve en gezonde leefstijl 8. Bewegen op eigen niveau	Gezond bewegen	Leerlingen leren een positieve attitude t.a.v. gezond en veilig bewegen. Ze ervaren beweegactiviteiten met verschillende inspanningsniveaus en betrekken dat op zichzelf.	Leerlingen leren hun eigen mogelijkheden kennen, keuzes maken en doelen stellen ten aanzien van een actieve leefstijl. Ze leren de relatie aan te geven tussen beweegsituaties en gezondheid.
4. Beweegidentiteit 8. Bewegen op eigen niveau	Bewegen betekenis geven	Leerlingen ontwikkelen hun beweegidentiteit eerst vooral onbewust door te doen. Later wordt dat bewuster en neemt de invloed van anderen en van bewegen in verschillende contexten toe.	Leerlingen verkennen hun eigen beweegmotieven en voorkeuren door deel te nemen aan bewegen in diverse contexten. Afhankelijkheid van groepsnormen speelt daarbij een grote rol.
5. Taken en rollen in beweegsituaties 8. Bewegen op eigen niveau	Bewegen regelen	Leerlingen leren de aangeboden beweegactiviteiten met aangereikte regels en afspraken zelfstandig op gang brengen, houden en afronden. Zij verkennen daarbij het functioneren in meerdere rollen.	De leerlingen leren complexere beweegactiviteiten zelfstandig op gang te brengen, te houden en af te ronden. Zij hebben zelf meer invloed op regels en afspraken en de taken en rollen worden complexer.
6. Samenwerken in beweegsituaties 8. Bewegen op eigen niveau	Samen bewegen	Leerlingen worden zich bewust van hun eigen rol en gedrag en dat van anderen in beweegsituaties. Zij leren hun eigen (on)mogelijkheden en die van anderen accepteren en daarmee om te gaan.	Leerlingen leren beter omgaan met anderen in beweegsituaties. Die worden steeds complexer omdat de verschillen tussen deelnemers toenemen en ze zich meer richten op, met en tegen elkaar.
7. Bewegen en sport binnen en buiten de school 8. Bewegen op eigen niveau	Beweegcontexten verbinden	Leerlingen leren over activiteiten die op straat, pleinen en speelveldjes worden gedaan of van sport zijn afgeleid. De beweegactiviteiten in deze contexten kennen hun eigen doel en regels.	Leerlingen leren de verschillen in doel, regels en afspraken en deelnamemotieven tussen beweegactiviteiten in allerlei contexten kennen.

Bron: <https://www.curriculum.nu/voorstellen/bewegen-sport/uitwerking-bewegen-sport/grote-opdracht/?go-id=397&grote-opdracht=Een%20gevarieerd%20beweegaanbod>

De definitieve voorstellen worden nog voorgelegd aan de Tweede Kamer. Daarna zal verdere concretisering plaatsvinden. Welke consequenties de voorstellen zullen hebben voor het curriculum voor speciaal onderwijs en praktijkonderwijs is daarom nog moeilijk te zeggen.

Behalve op de doorvoering van passend onderwijs en de curriculumvernieuwing wijst het ontwikkelteam bewegen en sport van curriculum.nu nog op drie andere recente ontwikkelingen in het beleid rond bewegingsonderwijs:

- Bewegen in de klas. Scholen besteden steeds vaker aandacht aan verschillende beweegmomenten in het klaslokaal, waaronder energizers en beweegopdrachten. Minder zitten en meer bewegen wordt om meerdere redenen gedaan. Dit thema leent zich goed voor samenhang tussen verschillende leergebieden.
- ICT/technologie ter ondersteuning van het leerproces. In het leergebied Bewegen & Sport wordt steeds vaker gebruikgemaakt van technologie, onder andere door beeldmateriaal in te zetten voor video-instructie of video-feedback. Dit om leerlingen te helpen inzicht te krijgen in hun eigen leerproces.
- Aandacht voor andere wijzen van beoordelen en evalueren. In het onderwijs is al geruime tijd aandacht voor ontwikkelingsgericht evalueren. Er is een verschuiving gaande van summatieve naar formatieve evaluatie. In het leergebied Bewegen & Sport biedt formatief beoordelen goede mogelijkheden die passen bij het ontwikkelingsgerichte karakter van het leergebied.

Maatschappelijke ontwikkelingen in speciaal en praktijkonderwijs

Het ontwikkelteam Bewegen en Sport voor Curriculum.nu (2019) en de SLO (Brouwer et al., 2017) signaleren ook een aantal maatschappelijke ontwikkelingen die van belang zijn voor het bewegingsonderwijs.

- Groeiende aandacht voor gezonde leefstijl. Voldoende bewegen is van belang voor een gezond leven en een goede persoonlijke ontwikkeling. Kinderen en jongeren bewegen echter steeds minder. In toenemende mate lijkt in onze bewegingsarme samenleving een gezonde leefstijl onder druk te staan en wordt er een beroep op scholen gedaan om een bijdrage te leveren aan het bevorderen van een gezonde leefstijl.
- Achteruitgang in de beweegvaardigheid van kinderen. Verschillende recente onderzoeken laten een achteruitgang in motorische vaardigheden zien bij kinderen in het basisonderwijs en speciaal basisonderwijs. Het is aannemelijk om te veronderstellen dat dit voor leerlingen in het voortgezet onderwijs niet veel anders is. Deze onderzoeksresultaten zijn voor de Nederlandse Sportraad, Onderwijsraad en Raad voor Volksgezondheid en Samenleving aanleiding geweest om een gezamenlijk advies uit te brengen waarin zij een intensivering van het beweegaanbod op scholen bepleiten (Nederlandse Sportraad, Onderwijsraad, & Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, 2018).
- De Nederlandse bewegingcultuur laat een steeds gevarieerder beeld zien wat betreft tijdstip, plaats, organisatiewijze, accommodaties, omgeving, contexten en motieven. Nieuwe beweeg- en sportactiviteiten verschijnen. Er is een verschuiving gaande van georganiseerde sport naar anders georganiseerde en ongeorganiseerde sport. De verbinding tussen bewegen en sport binnen en buiten de onderwijsinstelling vergt daardoor stelselmatig aandacht.
- Talentontwikkeling en talentherkenning. Er is een toenemende aandacht voor brede talentontwikkeling en talentherkenning binnen verschillende leergebieden. Een groeiend aantal scholen biedt een programma aan waarin betere bewegers zich kunnen ontplooiën op het gebied van bewegen en sport.

3. Speciaal Basisonderwijs

3.1 Lestijd bewegingsonderwijs

In het speciaal basisonderwijs krijgen leerlingen in groep 1-2 gemiddeld 2,5 lessen bewegingsonderwijs per week (tabel 3.1). In totaal is er gemiddeld voor groep 1-2 115 minuten bewegingsonderwijs per week ingeroosterd. In het regulier basisonderwijs⁸ is het aantal lessen per week hoger, maar komt de totale ingeroosterde lestijd wel overeen met het speciaal basisonderwijs. In het speciaal basisonderwijs zijn de lessen bewegingsonderwijs dus gemiddeld langer dan in het regulier basisonderwijs. In vergelijking met het speciaal basisonderwijs in 2013⁹ zijn geen grote veranderingen in lestijd bewegingsonderwijs zichtbaar.

In groep 3-8 krijgen leerlingen in het speciaal basisonderwijs gemiddeld twee lessen bewegingsonderwijs per week. Dit verschilt nauwelijks van het gemiddeld aantal lessen dat in 2013 in het speciaal basisonderwijs en in 2017 in het regulier basisonderwijs werd aangeboden. Wat betreft totale lestijd per week wordt in het speciaal basisonderwijs significant meer lestijd voor bewegingsonderwijs ingeroosterd (102 minuten) dan in het regulier basisonderwijs (89 minuten). Dit is bovendien ten opzichte van 2013 toegenomen (91 minuten). Ook hier geldt dat voor één les bewegingsonderwijs meer tijd is ingeroosterd dan in het regulier basisonderwijs.

Tabel 3.1 Gemiddeld aantal lessen per week en gemiddelde totale ingeroosterde lestijd per week (minuten) in het speciaal basisonderwijs (SBO) in 2019 (n=115), 2013 (n=73) en regulier basisonderwijs (BO) in 2017 (n=788)

	Aantal lessen per week			Totale lestijd per week		
	SBO 2019	SBO 2013 ⁹	BO 2017 ⁸	SBO 2019	SBO 2013 ⁹	BO 2017 ⁸
Groep 1-2	2,5	2,6	2,9	115	123	113
Groep 3-8	2,0	2,1	1,8	102	91	89

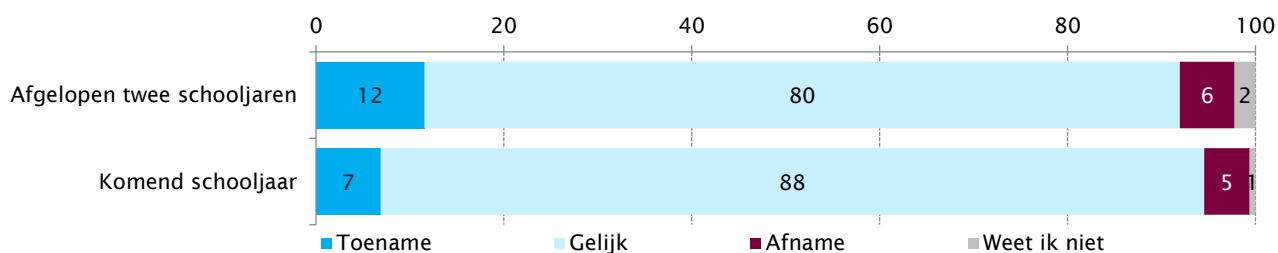
Naast de ingeroosterde lestijd zijn schoolleiders gevraagd naar de effectieve lestijd bewegingsonderwijs, dat is de tijd waarin leerlingen daadwerkelijk in de gymzaal zijn (exclusief reistijd naar de gymzaal, omkleden, enzovoort). In groep 1-2 is de ingeschatte effectieve lestijd per week 104 minuten, dat is ongeveer 10 procent minder dan de ingeroosterde lestijd. In groep 3-8 is de ingeschatte effectieve lestijd per week 92 minuten, ook ongeveer 10 procent minder dan de ingeroosterde lestijd.

Een groot deel van de schoolleiders in het speciaal basisonderwijs geeft aan dat de lestijd bewegingsonderwijs in de afgelopen twee jaar niet is veranderd (80%) en dat zij in het komende schooljaar geen veranderingen zullen doorvoeren (88%) (figuur 3.1). Schoolleiders die wel veranderingen gaan doorvoeren geven ongeveer even vaak een toename in lestijd (7%) als een afname in lestijd (5%) aan.

⁸ Waar in de rest van dit hoofdstuk gesproken wordt over regulier basisonderwijs, wordt verwezen naar de gegevens uit 'Bewegingsonderwijs en sport in het primair onderwijs: 1-meting' (Slot-Heijs & Lucassen, 2017).

⁹ Gegevens komen uit 'Bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs: nulmeting 2015' (Lucassen et al, 2016), op basis van data verzameld in 2013.

Figuur 3.1 Ontwikkeling lestijd bewegingsonderwijs afgelopen twee jaar (n=112) en komend schooljaar (n=111) volgens schoolleiders in het speciaal basisonderwijs (in procenten)

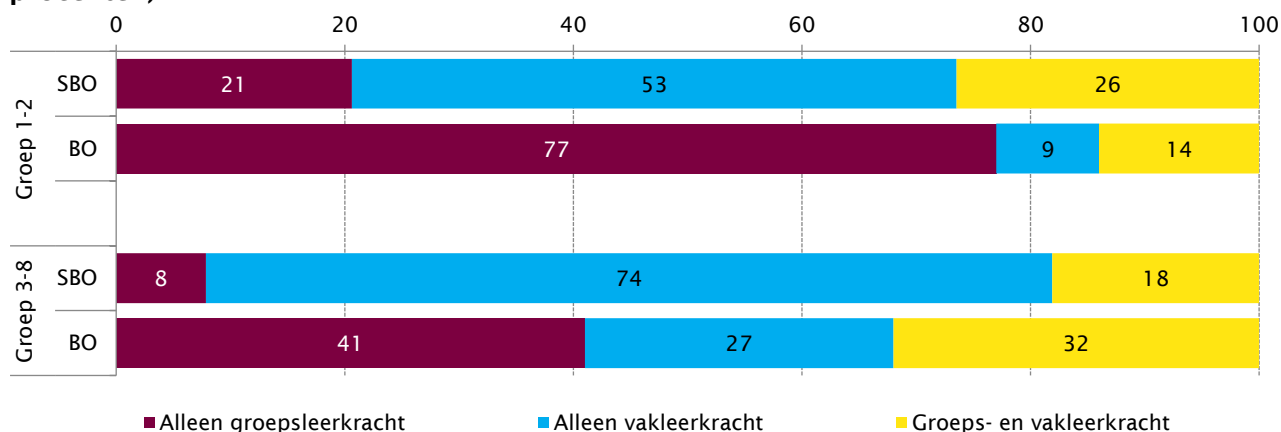
3.2 Organisatie en bevoegdheid leerkrachten bewegingsonderwijs

Op ruim de helft van de scholen in groep 1-2 van het speciaal basisonderwijs, geeft een vakleerkracht de lessen bewegingsonderwijs (53%) (figuur 3.2). Dit is aanzienlijk meer dan in het regulier basisonderwijs (9%); daar worden in groep 1-2 met name groepsleerkrachten voor bewegingsonderwijs ingezet (77%).

Ook in de groepen 3-8 worden op de meeste scholen in het speciaal basisonderwijs vakleerkrachten ingezet: op 74 procent van de scholen geven alleen vakleerkrachten bewegingsonderwijs en op 18 procent geven een vak- en groepsleerkracht samen het bewegingsonderwijs. In het regulier basisonderwijs wordt op 41 procent van de scholen alleen een groepsleerkracht ingezet, dit is in het speciaal basisonderwijs 8 procent.

Er is geen verschil in lestijden tussen scholen waar bewegingsonderwijs door alleen groepsleerkrachten, alleen vakleerkrachten of beide wordt gegeven (niet in figuur). Op scholen voor speciaal basisonderwijs in het zuiden van het land worden in zowel groep 1-2 (30%) als groep 3-8 (48%) significant minder vaak alleen vakleerkrachten ingezet dan in het noorden (respectievelijk 64% en 82%) of midden (respectievelijk 61% en 90%) van het land.

Figuur 3.2 Soorten leerkrachten die bewegingsonderwijs verzorgen in het speciaal basisonderwijs in 2019 (SBO, n=111) en regulier basisonderwijs in 2017 (BO, n=788; in procenten)

Aanstelling vakleerkracht(en)

De meeste schoolleiders van scholen met vakleerkracht(en) geven aan dat de vakleerkracht(en) rechtstreeks in dienst van de school/het bestuur is/zijn (84%) (niet in figuur). In enkele gevallen is de vakleerkracht in dienst van een andere organisatie, zoals een sportbureau (8%) of de gemeente (1%). Een aantal schoolleiders geeft andere manieren van aanstelling aan, veelal gaat het om een combinatie van de andere antwoorden, zoals één vakleerkracht rechtstreeks in dienst en één vakleerkracht vanuit de gemeente.

Op ruim twee vijfde van de scholen waar een vakleerkracht aanwezig is, wordt de vakleerkracht volgens schoolleiders volledig vanuit de lumpsum gefinancierd (42%) (niet in figuur). 17 procent van de scholen financiert de vakleerkracht voor een deel uit de lumpsum, 18 procent van de scholen financiert de vakleerkracht op een andere manier. Een kwart van de schoolleiders geeft aan niet te weten of de vakleerkracht uit de lumpsum wordt gefinancierd (23%).

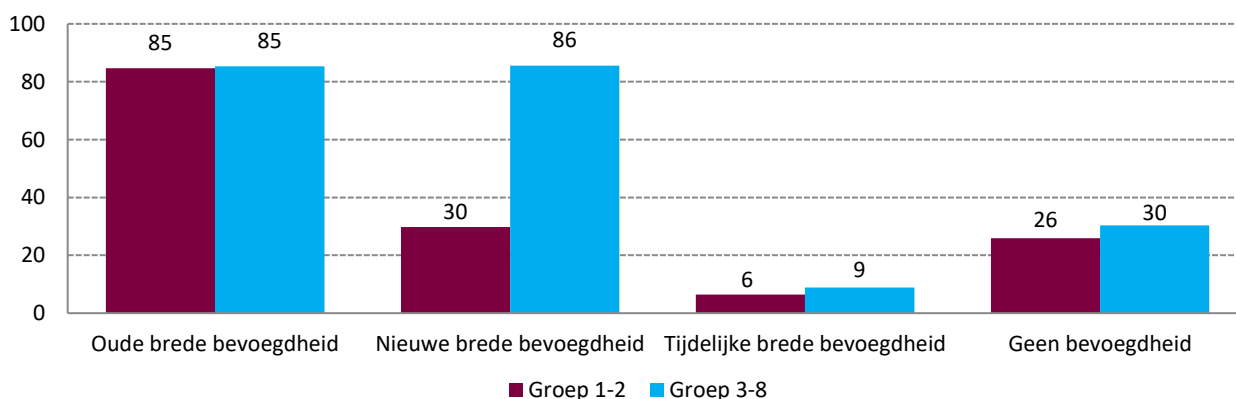
Scholen die de vakleerkracht deels of helemaal op een andere manier financieren (n=37), doen dit meestal door middel van bovenschools geld (49%). Andere manieren zijn het inzetten van een buurtsportcoach/combinatiefunctionaris via de gemeente (21%) en door middel van additionele financiering van de gemeente (12%).

Bevoegdheid groepsleerkrachten

Op scholen waar groepsleerkrachten voor bewegingsonderwijs worden ingezet (groep 1-2: 48 scholen; groep 3-8: 29 scholen) hebben de meeste groepsleerkrachten een oude brede bevoegdheid (85%) (figuur 3.3). In groep 3-8 worden bovendien ook veel groepsleerkrachten ingezet met een nieuwe brede bevoegdheid (86%), aanzienlijk meer dan in groep 1-2 (30%). Op een aantal scholen worden groepsleerkrachten ingezet die geen bevoegdheid hebben om bewegingsonderwijs te geven, zowel in groep 1-2 (26%) als in groep 3-8 (30%). Omgerekend naar het totaal aantal scholen, betekent dit dat op 11 procent van de scholen in groep 1-2 weleens een onbevoegde groepsleerkracht lesgeeft, en op 8 procent van de scholen in groep 3-8¹⁰.

Bijna alle groepsleerkrachten die bewegingsonderwijs geven, geven alleen bewegingsonderwijs aan hun eigen groep (90%) (niet in figuur). Enkele groepsleerkrachten geven ook andere groepen bewegingsonderwijs (7%), de overige schoolleiders zijn niet op de hoogte (4%).

Figuur 3.3 Bevoegdheid van de groepsleerkrachten in het speciaal basisonderwijs die bewegingsonderwijs geven in groep 1-2 (n=48) en groep 3-8 (n=29, in procenten, meer antwoorden mogelijk)

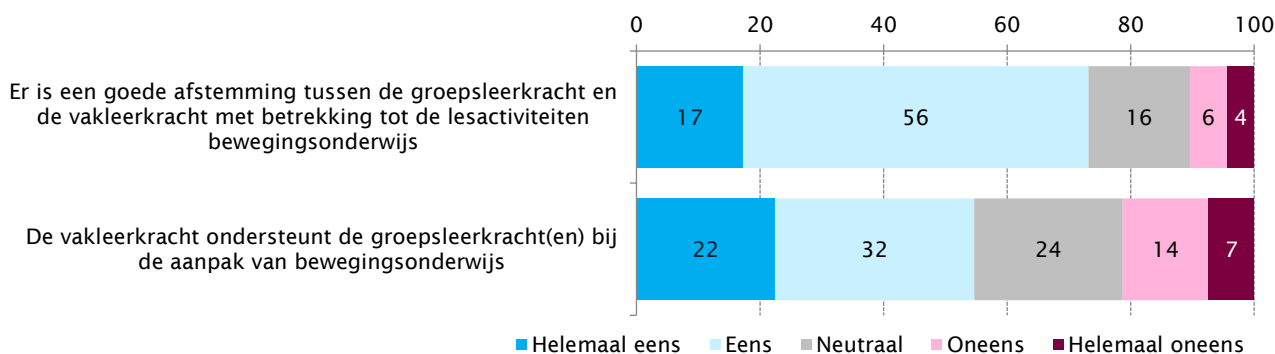

Op een aantal scholen worden zowel groeps- als vakleerkrachten voor bewegingsonderwijs ingezet (n=35). Zij geven bijvoorbeeld beide één les in de week, of de vakleerkracht wordt niet in alle groepen op school ingezet. Bijna drie kwart van de schoolleiders van deze scholen is van mening dat de groepsleerkracht(en) en vakleerkracht(en) goed afstemmen met betrekking tot de lesactiviteiten bewegingsonderwijs (73%)

¹⁰ Uit deze data is niet verkregen met welke frequentie (structureel/incidenteel) onbevoegde groepsleerkrachten het bewegingsonderwijs verzorgen. Er zijn geen scholen waar alleen onbevoegde groepsleerkrachten worden ingezet.

(helemaal) eens) (figuur 3.4). Enkele schoolleiders zijn van mening dat deze afstemming niet goed is (10% (helemaal) oneens). Op een meerderheid van de scholen ondersteunt de vakleerkracht de groepsleerkracht bij de aanpak van bewegingsonderwijs (55% (helemaal) eens). Op 21 procent van de scholen is dit niet het geval.

Figuur 3.4 Samenwerking tussen groepsleerkracht(en) en vakleerkracht(en) op scholen waar zij beide bewegingsonderwijs verzorgen (in procenten, n=35)

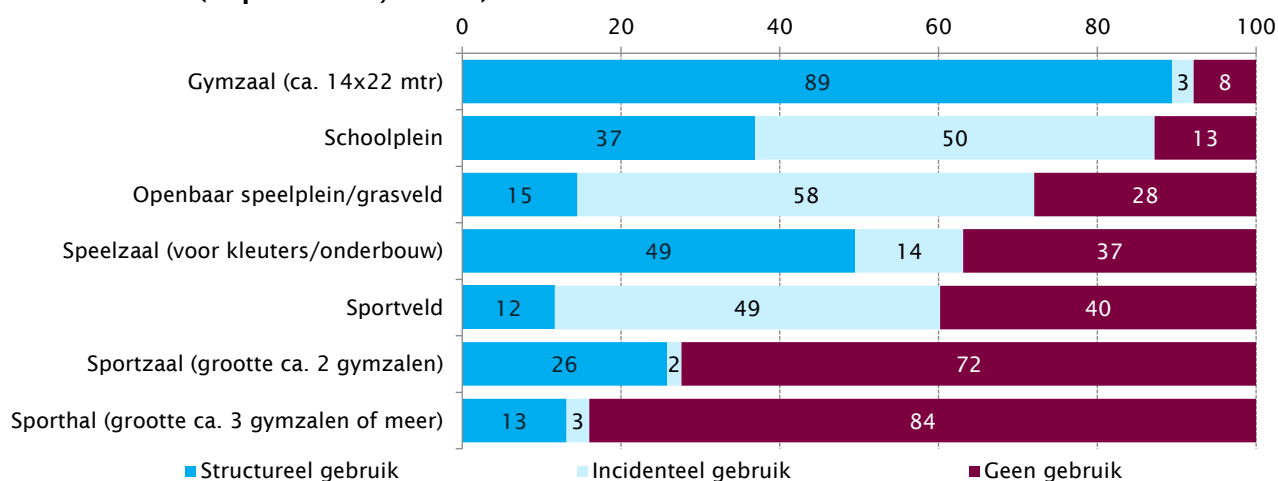
3.3 Accommodatie

De gymzaal wordt voor bewegingsonderwijs in het speciaal basisonderwijs het meest gebruikt (92%), en meestal ook structureel (89%) (figuur 3.5). Ook wordt het schoolplein door 37 procent van de scholen structureel voor bewegingsonderwijs gebruikt, en door de helft van de scholen incidenteel (50%). Als scholen gebruikmaken van een speelzaal (63%) is dit meestal structureel (49%). Van een sportzaal of sporthal wordt het minst gebruikgemaakt (28% en 16%), maar als deze worden gebruikt is het structureel.

In vergelijking met het regulier basisonderwijs wordt de gymzaal in het speciaal basisonderwijs significant vaker gebruikt (92% versus 72%) (niet in figuur). Het regulier basisonderwijs maakt vaker gebruik van een speelzaal (87%) dan het speciaal basisonderwijs (63%). Een schoolplein wordt in beide onderwijsvormen even vaak gebruikt (so: 87%, po: 89%), maar in het regulier basisonderwijs vaker structureel (46%) dan in het speciaal basisonderwijs (37%).

De meeste schoolleiders geven aan dat zij over voldoende accommodatieruimte beschikken om alle groepen minimaal twee keer per week bewegingsonderwijs te bieden (88%) (niet in figuur).

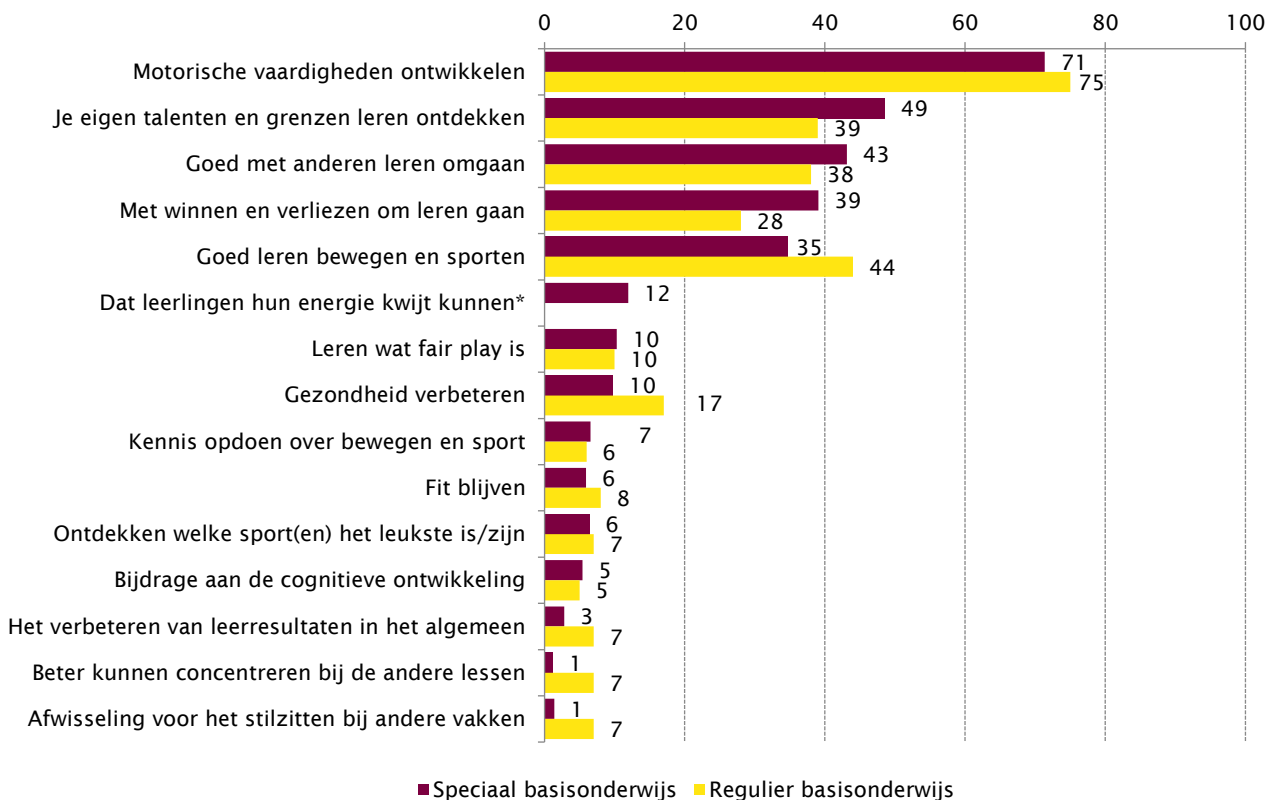
Figuur 3.5 Mate van gebruik van voorzieningen voor bewegingsonderwijs volgens schoolleiders (in procenten, n=115)

3.4 Werkwijze bewegingsonderwijs

Op de vraag wat schoolleiders belangrijk vinden in het bewegingsonderwijs komt het ontwikkelen van motorische vaardigheden duidelijk naar voren (71%) (figuur 3.6). De helft van de schoolleiders vindt het leren ontdekken van talenten en grenzen belangrijk (49%). Aspecten met betrekking tot gezondheid/fitheid en cognitieve ontwikkeling/leren op school vinden weinig schoolleiders belangrijk voor bewegingsonderwijs. Schoolleiders in het regulier basisonderwijs vinden dezelfde aspecten belangrijk voor de leerlingen van hun school als schoolleiders in het speciaal basisonderwijs.

Figuur 3.6 Aspecten van bewegingsonderwijs die schoolleiders in het speciaal basisonderwijs (2019, n=115) en regulier basisonderwijs (2017, n=788) belangrijk vinden voor de leerlingen van hun school (in procenten, meer antwoorden mogelijk)

*Niet gevraagd aan schoolleiders regulier basisonderwijs in 2017.

Wet passend onderwijs

Als gevolg van de invoering van de Wet passend onderwijs (2014) geeft een vijfde van de schoolleiders aan (heel) veel aanpassingen te hebben doorgevoerd (20%). Zij geven daarbij uiteenlopende toelichtingen, zoals het uitbreiden van aantal lessen bewegingsonderwijs, het verleggen van aandacht voor motorische vaardigheden naar gedragsaspecten tijdens het bewegingsonderwijs en het hebben toegevoegd van programma's, zoals extra gymles na schooltijd, Rots en Water en Motorische Remedial Teaching (MRT). 80 procent van de schoolleiders geeft aan dat er niet of nauwelijks aanpassingen zijn doorgevoerd. Zij geven veelal aan dat er al sprake was van differentiatie voorafgaand aan de invoering van deze wet.

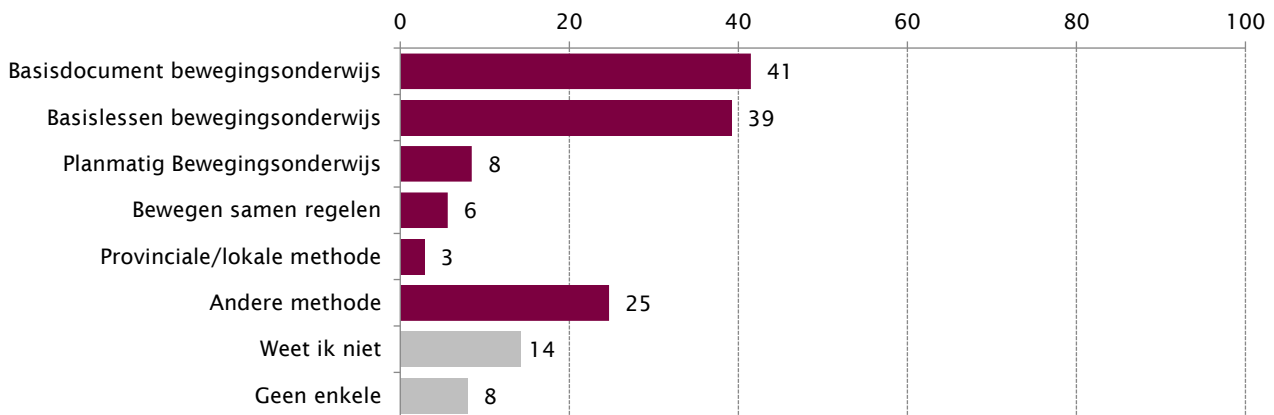
Vakwerkplan

De meeste schoolleiders geven aan voor bewegingsonderwijs een vakwerkplan of jaarplan te hebben (79%) (niet in figuur). Dit is nagenoeg gelijk aan het aandeel scholen in het regulier basisonderwijs met een vakwerkplan (76%).

Lesmethode

Het basisdocument bewegingsonderwijs (van de Stichting Leerplan Ontwikkeling) (41%) en de Basislessen bewegingsonderwijs (39%) zijn de meest gebruikte lesmethoden voor bewegingsonderwijs in het speciaal basisonderwijs (figuur 3.7). Een kwart van de schoolleiders gebruikt een andere dan de genoemde lesmethoden (25%), waaruit blijkt dat veel scholen een eigen methode ontwikkelen aan de hand van de schoolvisie en/of een combinatie van de genoemde methoden (niet in figuur).

Figuur 3.7 Gebruik lesmethode(n) voor bewegingsonderwijs in het speciaal basisonderwijs volgens schoolleiders (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=115)

Leerlingvolgsysteem

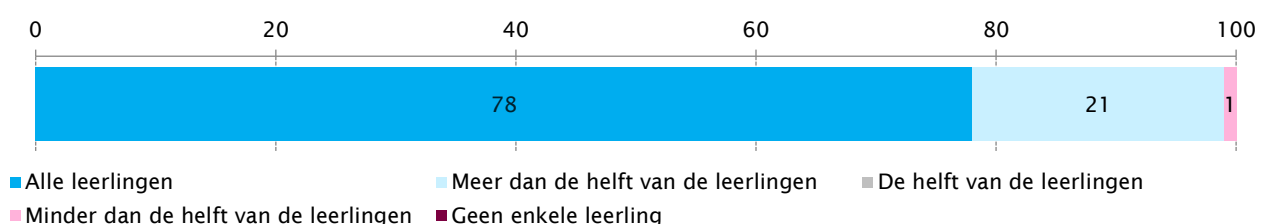
Op een derde van de scholen voor speciaal basisonderwijs worden volgens schoolleiders vorderingen voor bewegingsonderwijs van leerlingen op individueel niveau gevolgd via een leerlingvolgsysteem (34%) (niet in figuur). In het regulier basisonderwijs wordt vaker een leerlingvolgsysteem gebruikt (66%). Op scholen met een leerlingvolgsysteem (n=39) wordt het vaakst een algemeen leerlingvolgsysteem gebruikt, zoals Parnassys (25%). Bewegen en Spelen wordt door 12 procent van de scholen gebruikt. Verder worden VolgMij, Stimuliz, Jump-In en Planmatig Bewegingsonderwijs enkele keren genoemd en noemen enkele schoolleiders een eigen ontwikkeld leerlingvolgsysteem. Een vijfde van de schoolleiders geeft aan niet te weten welk leerlingvolgsysteem wordt gebruikt (21%), dit is in het regulier onderwijs ook het geval (16%).

Inclusiviteit

Op enkele scholen zijn er leerlingen die volgens schoolleiders met de lessen bewegingsonderwijs structureel niet mee kunnen doen (7%) (niet in figuur). Dit gaat om gemiddeld één leerling per klas.

Op drie kwart van de scholen doen volgens schoolleiders alle leerlingen tijdens de les bewegingsonderwijs met alle activiteiten mee (78%) (figuur 3.8). Bij de overige scholen doet meer dan de helft met alle activiteiten mee (21%), 1 procent van de schoolleiders geeft aan dat minder dan de helft van de leerlingen met alle activiteiten tijdens een les bewegingsonderwijs meedoet.

Figuur 3.8 Mate waarin leerlingen tijdens een les bewegingsonderwijs met alle activiteiten meedoen (in procenten, n=115)

3.5 Kwaliteit bewegingsonderwijs

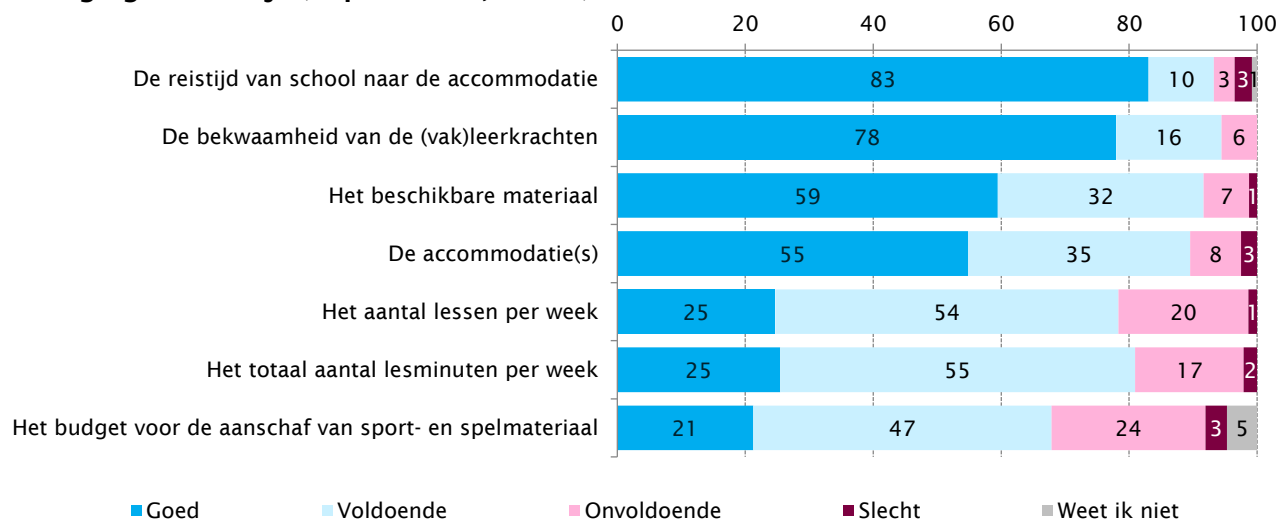
Schoolleiders in het speciaal basisonderwijs beoordelen de kwaliteit van bewegingsonderwijs op hun schoollocatie met een gemiddeld rapportcijfer van 7,8 (spreiding 2-10) (niet in figuur). Dit gemiddelde ligt iets hoger dan de beoordeling van schoolleiders in het regulier basisonderwijs (rapportcijfer 7,5) en is vergelijkbaar met de beoordeling van schoolleiders in 2013 (rapportcijfer 8,0).

Organisatie bewegingsonderwijs

Over het algemeen zijn schoolleiders in het speciaal basisonderwijs positief over de verschillende organisatorische aspecten van het bewegingsonderwijs op hun schoollocatie, want alle aspecten worden door minimaal twee derde (68%) van de schoolleiders met een voldoende of goed beoordeeld (figuur 3.9). De reistijd van school naar de accommodatie (93%) en de bekwaamheid van de (vak)leerkrachten (94%) beoordelen zelfs bijna alle schoolleiders met een voldoende of goed. Het budget voor de aanschaf van sport- en spelmaterialen vindt een kwart van de schoolleiders onvoldoende (24%) of slecht (3%).

Schoolleiders van scholen waar in groep 1-2 alleen vakleerkrachten het onderwijs verzorgen, beoordelen de bekwaamheid van de lesgevers vaker als goed (89%) dan schoolleiders van scholen waar alleen groepsleerkrachten (66%) of beide lesgeven (60%) (niet in figuur). Voor groep 3-8 zijn te weinig scholen met alleen groepsleerkrachten om hier een uitspraak over te doen.

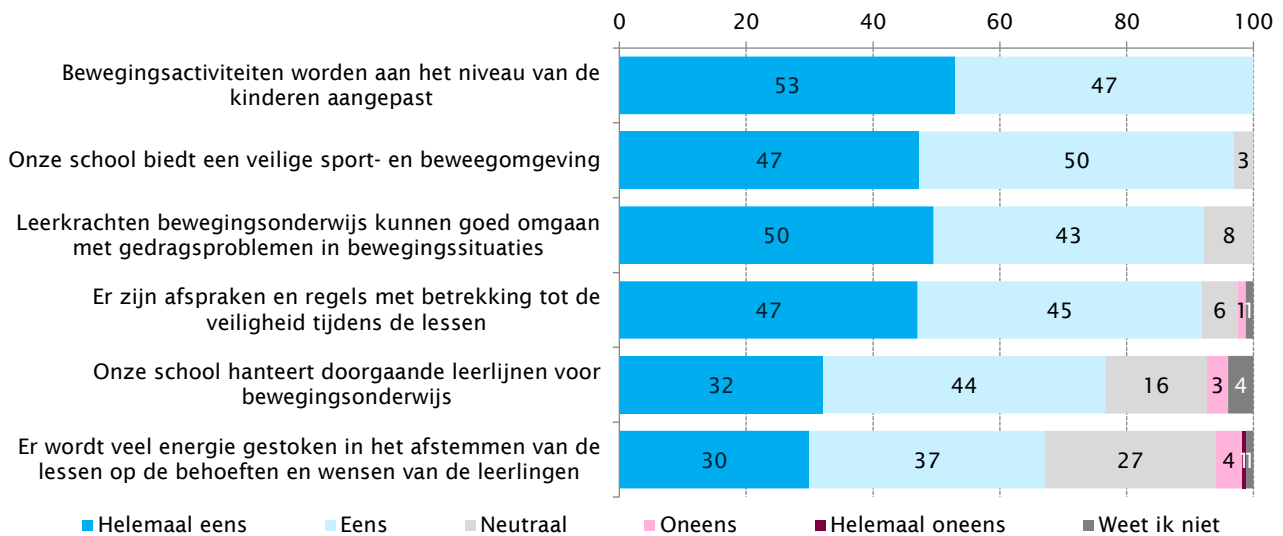
Figuur 3.9 Beoordeling van schoolleiders van verschillende aspecten van bewegingsonderwijs (in procenten, n=115)

Vakinhoudelijke inbedding

Volgens schoolleiders worden bewegingsactiviteiten aan het niveau van de kinderen aangepast (100% (helemaal) eens) (figuur 3.10). Hiervoor lijkt op scholen in het speciaal basisonderwijs meer aandacht te zijn dan in het regulier onderwijs, want daar is 86 procent van de schoolleiders het (helemaal) eens met de stelling (niet in figuur). Ook vinden nagenoeg alle schoolleiders in het speciaal basisonderwijs dat de school een veilige sport- en bewegomgeving biedt (97%) en leerkrachten bewegingsonderwijs goed kunnen omgaan met gedragsproblemen in bewegingssituaties (93%) (figuur 3.10). Met de stellingen over vakinhoudelijke aspecten zijn weinig schoolleiders het oneens. Wat betreft het afstemmen van de lessen op behoeften en wensen van de leerlingen neemt een kwart een neutrale houding aan (27%), maar is nog steeds twee derde van de schoolleiders het met de stelling (geheel) eens (67%).

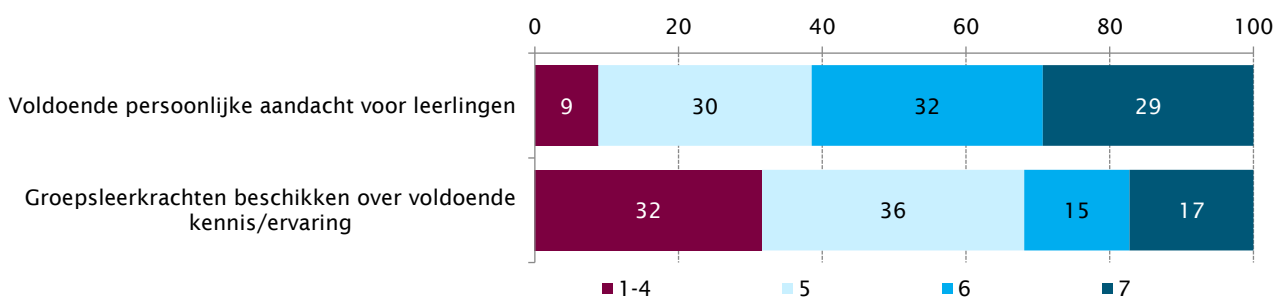
Figuur 3.10 Oordeel van schoolleiders in het speciaal basisonderwijs over de vakinhoudelijke aspecten van bewegingsonderwijs op hun schoollocatie (in procenten, n=115)

Individuele aandacht

Op een schaal van 1 (onvoldoende) tot 7 (voldoende) geven schoolleiders gemiddeld een 5,8 (spreiding 2-7) waar het gaat om in hoeverre het volgens hen lukt om leerlingen voldoende persoonlijke aandacht te geven tijdens bewegingsonderwijs. De meeste schoolleiders geven een 5, 6 of 7 (91%) (figuur 3.11). Aan schoolleiders die groepsleerkrachten voor bewegingsonderwijs inzetten is gevraagd in hoeverre de groepsleerkrachten beschikken over voldoende kennis/ervaring om alle leerlingen tijdens het bewegingsonderwijs ondersteuning te bieden. Zij geven gemiddeld een 4,9 (spreiding 1-7). Een derde van de schoolleiders geeft lager dan een 5 (32%).

Figuur 3.11 Mate waarin leerlingen voldoende persoonlijke aandacht krijgen (n=115) en groepsleerkrachten, indien zij bewegingsonderwijs geven, over voldoende kennis/ervaring beschikken voor bewegingsonderwijs (n=55) volgens schoolleiders op een schaal van 1 (onvoldoende) tot 7 (voldoende; in procenten)

Aandacht voor motorische ontwikkeling bij achterstand

Op de helft van de scholen voor speciaal basisonderwijs wordt volgens schoolleiders structureel extra ondersteuning aan leerlingen met motorische achterstanden geboden door middel van Motorische Remedial Teaching (MRT) (50%) (niet in figuur). Op 13 procent van de scholen worden daarvoor structureel 'steunlessen' of Club Extra aangeboden. Ongeveer een vijfde van de scholen biedt incidenteel ondersteuning, bijvoorbeeld door de (vak)leerkracht in pauzes of na schooltijd (18%). Ruim een kwart van de scholen biedt geen extra ondersteuning op een of meer van bovenstaande manieren (28%).

Wensen voor verandering

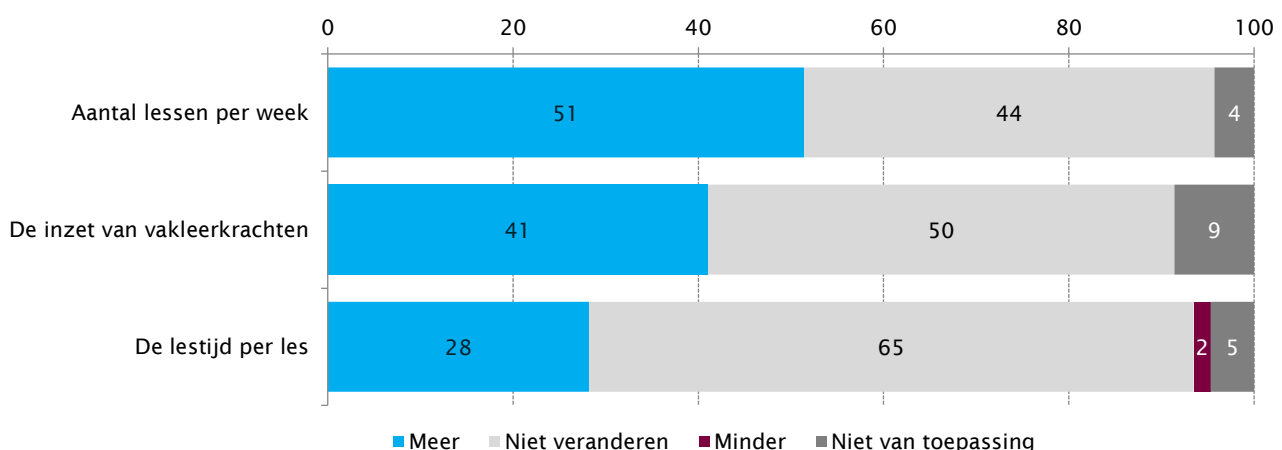
De helft van de schoolleiders in het speciaal basisonderwijs wil meer lessen bewegingsonderwijs per week kunnen aanbieden (51%) (figuur 3.12). De andere schoolleiders willen daarin geen verandering (44%). De schoolleiders die geen verandering in aantal lessen wensen, hebben al gemiddeld significant meer lessen ingeroosterd (2,1 lessen per week) dan schoolleiders die meer lessen per week willen (1,9 lessen per week) (niet in figuur).

41 procent van de schoolleiders wil meer vakleerkrachten bewegingsonderwijs inzetten (figuur 3.11). De helft van de schoolleiders hoeft hierin geen verandering (50%), vooral schoolleiders waar al alleen vakleerkrachten het bewegingsonderwijs verzorgen (91%) (niet in figuur). 9 procent van de schoolleiders geeft aan dat een verandering in de inzet van vakleerkrachten niet van toepassing is, dit zijn nagenoeg allemaal schoolleiders die voor bewegingsonderwijs al alleen vakleerkrachten inzetten.

De lestijd per les bewegingsonderwijs hoeft volgens een meerderheid van de schoolleiders niet te worden veranderd (65%) (figuur 3.11). Ruim een kwart van de schoolleiders wil meer lestijd per les (28%).

Een kwart van de schoolleiders heeft in via open antwoorden aangegeven iets anders aan bewegingsonderwijs te willen veranderen (27%) (niet in figuur). Hieruit komen twee wensen naar voren: een grotere accommodatie en meer ruimte om naast de reguliere lessen bewegingsonderwijs aandacht te hebben voor sport en bewegen (zoals MRT, beweegmomenten tijdens schooltijd, kennismakingslessen).

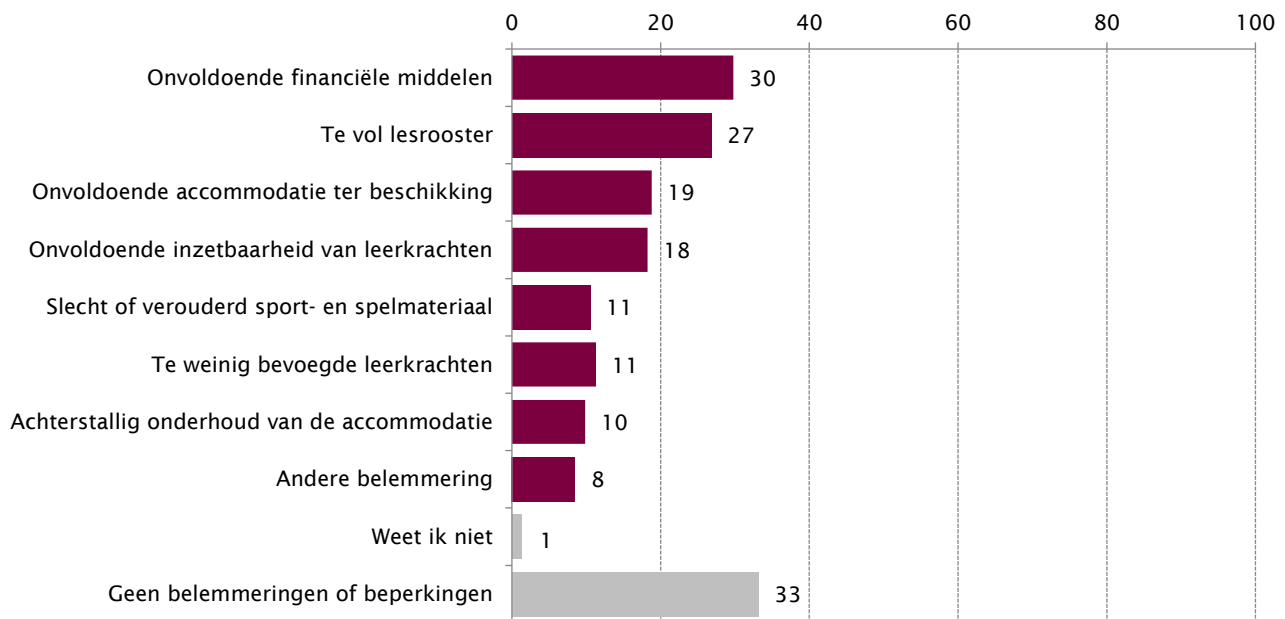
Figuur 3.12 Wens van schoolleiders voor veranderen aantal lessen bewegingsonderwijs per week, inzet van vakleerkrachten en lestijd per les (in procenten, n=115)

Belemmeringen

Een derde van de schoolleiders geeft aan geen belemmeringen te ervaren bij het realiseren van hun plannen of ambities met bewegingsonderwijs (33%) (figuur 3.13). De overige schoolleiders lopen vaak tegen onvoldoende financiële middelen (30%) en/of een te vol lesrooster (27%) aan. Enkele schoolleiders noemen andere dan de genoemde mogelijke belemmeringen, namelijk: afstand tot gymzaal is te groot waardoor te veel lestijd verloren gaat, te weinig ruimte (gymzaal, buitenruimte) en te weinig materialen/toestellen. Schoolleiders in het regulier basisonderwijs ervaren minder belemmeringen bij het realiseren van plannen of ambities (22%) dan in het speciaal basisonderwijs (33%), de ervaren belemmeringen komen overeen (niet in figuur).

Figuur 3.13 Belemmeringen die schoolleiders ervaren in het realiseren van hun plannen of ambities met bewegingsonderwijs (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=115)

3.6 Aanvullend sport- en beweegaanbod

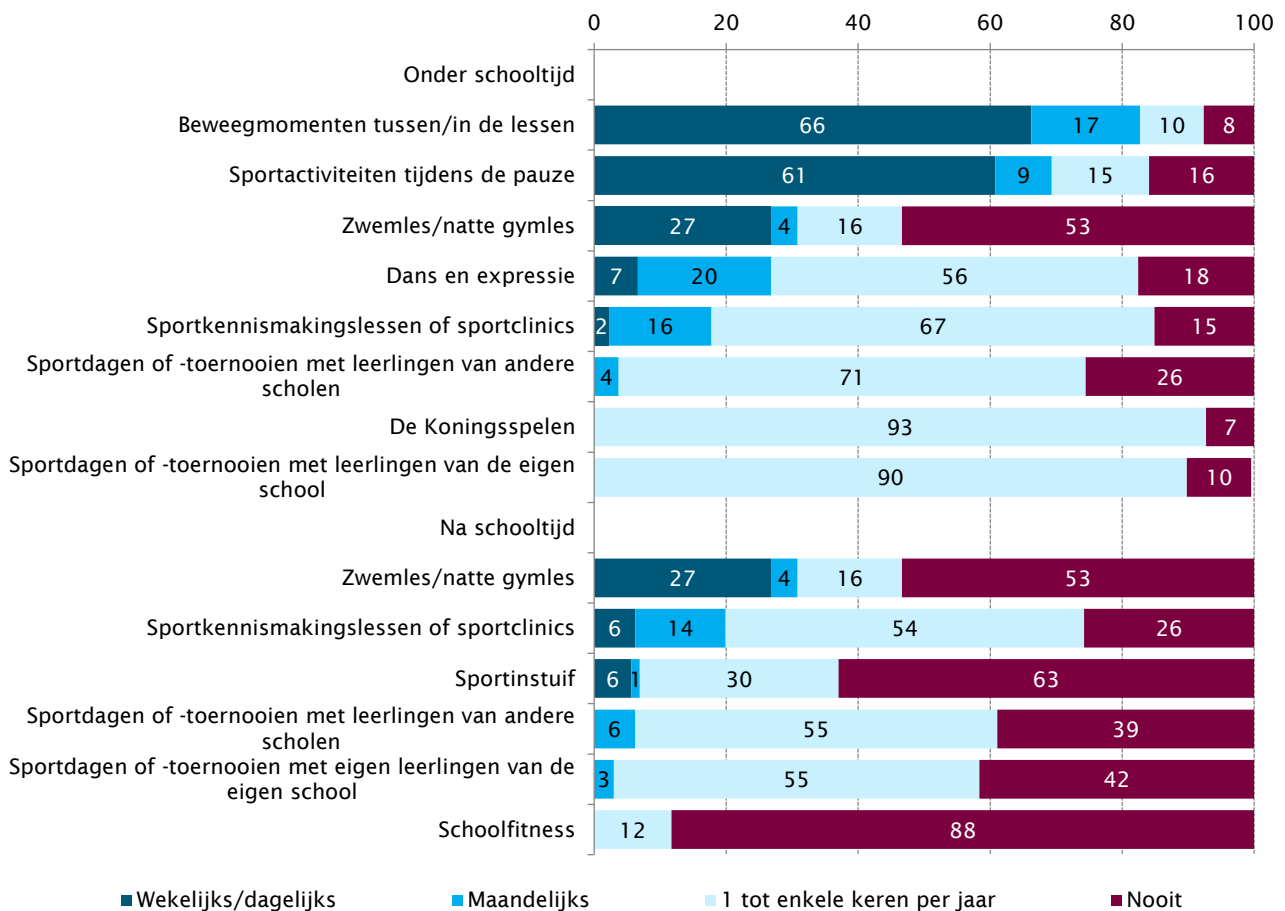
Sport en bewegen naast bewegingsonderwijs

Veel schoolleiders in het speciaal basisonderwijs bieden mogelijkheden voor leerlingen om te sporten en bewegen buiten het bewegingsonderwijs om (figuur 3.14). Bijna alle scholen organiseren beweegmomenten tussen of in de lessen (92%), twee derde van de scholen zelfs op wekelijkse of dagelijkse basis (66%). Sportactiviteiten tijdens de pauze worden op een meerderheid van de scholen wekelijks of dagelijks uitgevoerd (61%). Zwemles/natte gymles wordt tijdens schooltijd door ruim de helft niet aangeboden, maar door een kwart van de scholen juist wekelijks of dagelijks (27%). Bijna alle scholen doen mee aan de jaarlijkse Koningsspelen (93%) en organiseren een sportdag of -toernooi.

Buiten schooltijd worden minder frequent mogelijkheden voor sport en bewegen aangeboden. Sportkennismakingslessen of sportclinics worden door drie kwart van de scholen in elk geval één keer per jaar aangeboden (74%). Ook organiseert een meerderheid van de scholen sportdagen of -toernooien met leerlingen van andere scholen (61%) en/of van de eigen school (58%). Schoolfitness wordt nauwelijks aangeboden, scholen die schoolfitness aanbieden doen dit één tot enkele keren per jaar (12%).

In vergelijking met het regulier basisonderwijs zijn geen grote verschillen zichtbaar in het sport- en beweegaanbod en de frequentie daarvan (niet in figuur).

Figuur 3.14 Mogelijkheden voor sporten en bewegen voor leerlingen tijdens en buiten schooltijd (in procenten, n=115)

Schoolzwemmen

Ruim een derde van de scholen in het speciaal basisonderwijs biedt schoolzwemmen aan of neemt deel aan het schoolzwemprogramma van de gemeente (38%) (niet in figuur). Dit aandeel ligt hoger dan in het regulier basisonderwijs (31%). Er zijn verschillen zichtbaar in het aandeel scholen dat aan schoolzwemmen deelneemt naar denominatie: rooms-katholiek 49 procent, openbaar 41 procent, protestant-christelijk 7 procent, andere denominatie 5 procent.

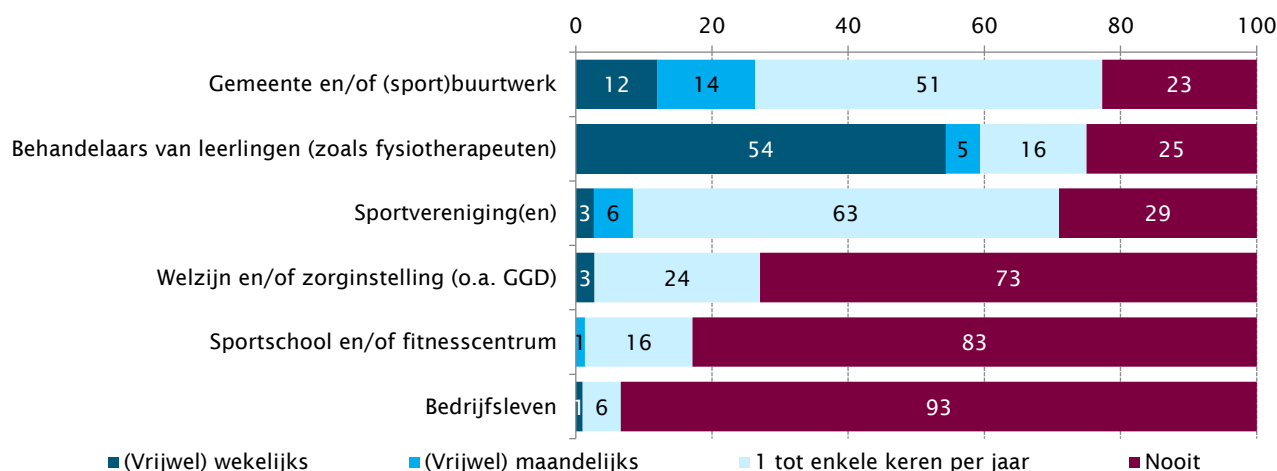
Van de scholen waar schoolzwemmen plaatsvindt (n=46) geeft 30 procent van de schoolleiders aan dat een les bewegingsonderwijs vervalt wanneer zij schoolzwemmen. Twee derde van de scholen biedt schoolzwemmen naast het bewegingsonderwijs aan (66%), 4 procent van de schoolleiders is niet op de hoogte. In het regulier basisonderwijs gaat schoolzwemmen vaker ten koste van een les bewegingsonderwijs (67%) dan in het speciaal basisonderwijs (30%).

Gemiddeld vindt het schoolzwemmen 30 weken per jaar plaats (spreiding 4-40 weken). Voor schoolzwemmen roosteren scholen aanzienlijk meer tijd in dan de tijd die daadwerkelijk aan de zwemles wordt besteed: gemiddeld roosteren scholen 83 minuten per week (spreiding 30-185 minuten) voor schoolzwemmen in (inclusief vervoer en omkleden), en blijft effectief naar schatting gemiddeld 42 minuten per week (25-135 minuten) over voor het schoolzwemmen. De gemiddelde ingeroosterde lestijd ligt aanzienlijk hoger dan in het regulier basisonderwijs, waar gemiddeld 54 minuten per week voor schoolzwemmen wordt ingeroosterd.

3.7 Externe samenwerking

Een groot deel van de scholen werkt volgens schoolleiders, binnen en/of buiten schooltijd, samen met de gemeente en/of (sport)buurtwerk (77%), behandelaars van leerlingen (75%) en/of sportverenigingen (71%) (figuur 3.15). Met behandelaars van leerlingen wordt het meest intensief samengewerkt, ruim de helft van de scholen werkt (vrijwel) wekelijks met hen samen (54%). Met andere externe partijen wordt nauwelijks samengewerkt, met name het bedrijfsleven wordt niet bij scholen in het speciaal basisonderwijs betrokken.

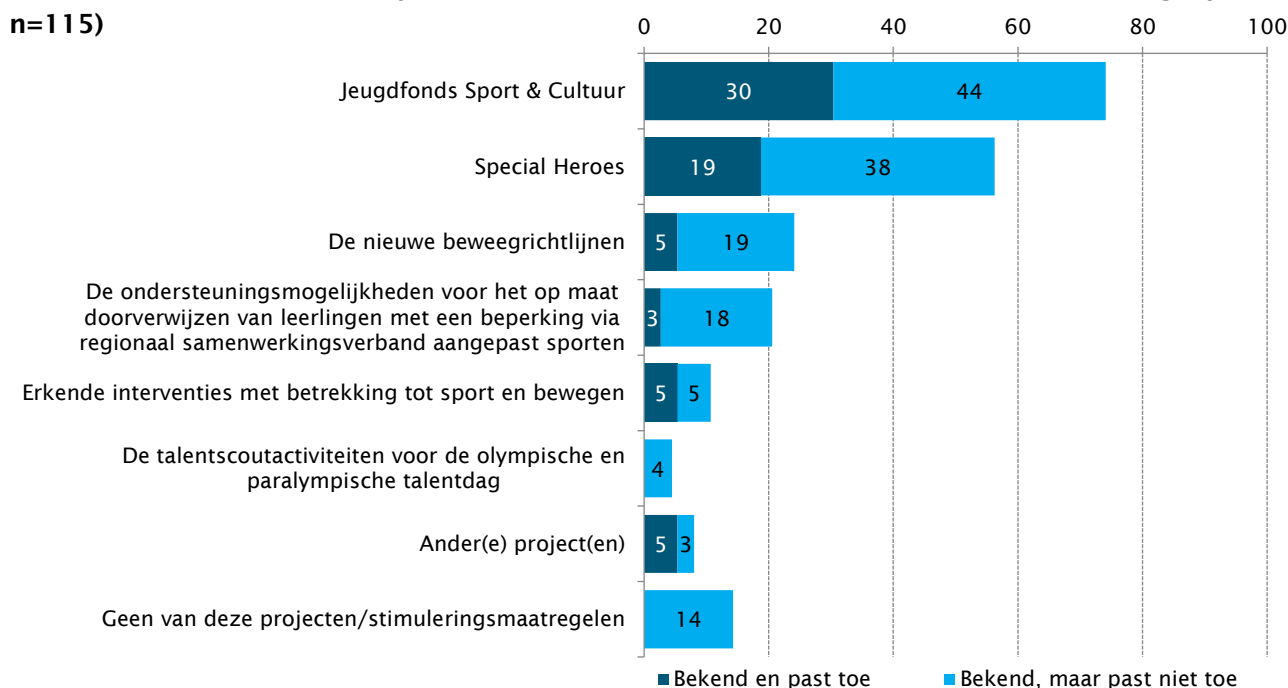
Figuur 3.15 Intensiteit van samenwerking met externe partijen volgens schoolleiders (in procenten, n=115)

Projecten en stimuleringsmaatregelen voor sport en bewegen

Een meerderheid van de schoolleiders in het speciaal basisonderwijs is bekend met het Jeugdfonds Sport & Cultuur (74%) en/of met Special Heroes (57%) (figuur 3.16). 30 procent gebruikt het Jeugdfonds Sport & Cultuur op hun schoollocatie. Special Heroes wordt op 19 procent van de scholen toegepast.

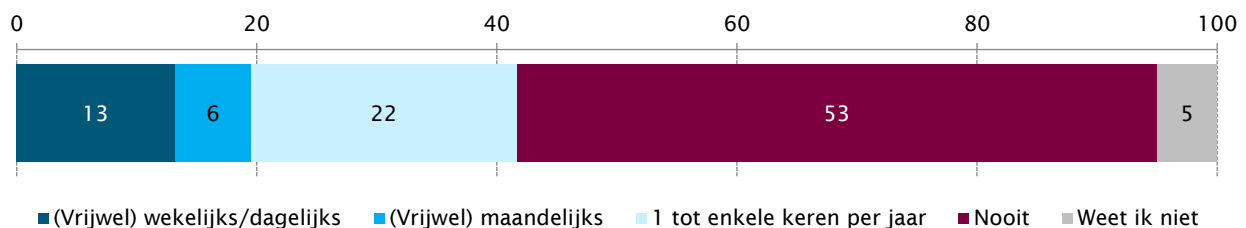
Figuur 3.16 Projecten/stimuleringsmaatregelen op het gebied van sport en bewegen waar schoolleiders mee bekend zijn en/of toepassen (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=115)

Buurtsportcoaches

Op 41 procent van de scholen in het speciaal basisonderwijs is volgens schoolleiders in elk geval één keer per jaar een buurtsportcoach/combinatiefunctionaris actief (figuur 3.17). Op 13 procent is de buurtsportcoach minimaal wekelijks aanwezig. Op de scholen waar buurtsportcoaches/combinatiefunctionarissen actief zijn, organiseren zij het meest naschools sport- en beweegaanbod (63%) (niet in figuur). Op een kwart van de scholen worden zij als vakleerkracht bewegingsonderwijs ingezet (28%) of organiseren zij sport- en beweegaanbod tijdens de pauze (26%). Op enkele scholen hebben buurtsportcoaches/combinatiefunctionarissen andere taken (16%), waarbij uit toelichting blijkt dat zij ondersteunen in het organiseren van sportdagen of trainingen voor specifieke doelgroepen geven.

Figuur 3.17 Frequentie waarin buurtsportcoaches/combinatiefunctionarissen actief zijn in het speciaal basisonderwijs (in procenten, n=115)

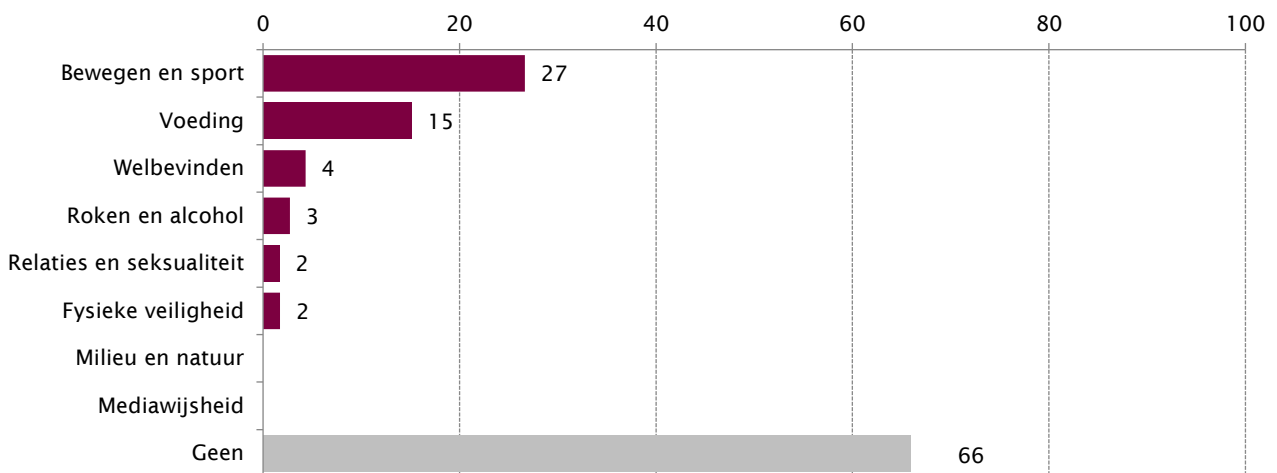
3.8 Gezondheid op school

En kwart van de scholen in het speciaal basisonderwijs heeft volgens schoolleiders een structureel en beschreven beleid op het vlak van gezondheidsbevordering van leerlingen (23%). Een even groot deel van de schoolleiders geeft aan dit niet te weten (23%). De overige scholen hebben volgens schoolleiders geen structureel en beschreven beleid op het vlak van gezondheidsbevordering van leerlingen (54%).

Op moment van de bevraging geeft 38 procent van de schoolleiders aan gebruik te maken van het ondersteuningsaanbod Gezonde School (niet in figuur). 52 procent van de schoolleiders maakt daarvan geen gebruik, 11 procent van de schoolleiders is daarvan niet op de hoogte. Een derde van de schoolleiders geeft aan op hun schoollocatie een Gezonde School-coördinator te hebben (32%) (niet in figuur). 57 procent van de schoolleiders geeft aan niet met een Gezonde School-coördinator te werken, 11 procent van de schoolleiders is hiervan niet op de hoogte. Scholen met een Gezonde School-coördinator maken significant vaker van de ondersteuning van de Gezonde School gebruik (87%) dan scholen die daarvan geen gebruikmaken (14%).

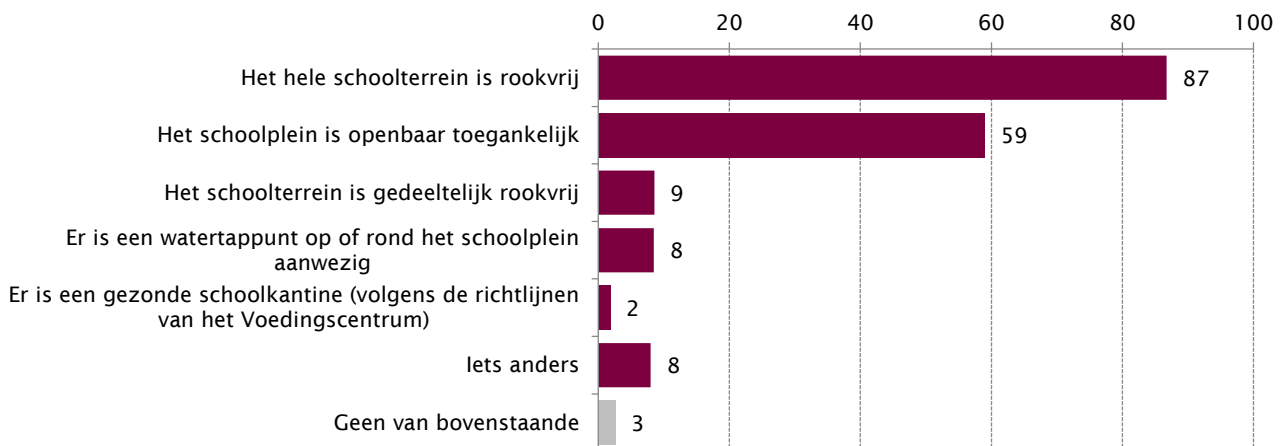
Een derde van de scholen geeft aan minimaal één Gezonde School-vignet te bezitten (34%) (figuur 3.18). Dit betreft meestal het vignet Bewegen en sport (27%) en/of Voeding (15%). Scholen met vignet hebben significant vaker een structureel en beschreven beleid op het vlak van gezondheidsbevordering van leerlingen (67%) en een Gezonde School-coördinator (72%) dan scholen zonder vignet (respectievelijk 33% en 28%).

Figuur 3.18 Bezit Gezonde Schoolvignet(ten) volgens schoolleiders in het speciaal basisonderwijs (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=115)

In het Nationaal Preventieakkoord komen verschillende acties terug die scholen met betrekking tot een gezonde schoolomgeving kunnen uitvoeren (zie figuur 3.19). In het speciaal basisonderwijs is een groot deel van de schoolterreinen geheel rookvrij (87%). Op de meeste andere scholen voor speciaal basisonderwijs is het schoolterrein gedeeltelijk rookvrij (9%). Het schoolplein is op 59 procent van de scholen openbaar toegankelijk (59%). Een watertappunt (8%) of een gezonde schoolkantine (2%) is weinig gerealiseerd.

Figuur 3.19 Situaties met betrekking tot een gezonde schoolomgeving die volgens schoolleiders in het speciaal basisonderwijs op hun schoollocatie van toepassing zijn (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=115)

4. Speciaal Onderwijs (basisonderwijs)

Clusters

In de steekproef zijn voornamelijk schoolleiders van schoollocaties met cluster 3 (44%) en/of cluster 4 (41%) vertegenwoordigd. 2 procent van de schoolleiders is van een school met cluster 1 en 14 procent van cluster 2. Bijna alle schoollocaties bieden één cluster aan (99%), twee scholen hebben cluster 3 en 4 (1%). Cluster 1 en 2 zijn vanwege de kleine aantallen en overeenkomsten tussen clusters (zintuigelijke beperkingen) samengenomen wanneer in dit hoofdstuk clusters met elkaar worden vergeleken.

4.1 Lestijd bewegingsonderwijs

In het speciaal onderwijs worden in alle klassen gemiddeld twee lessen bewegingsonderwijs per week ingeroosterd (tabel 4.1). Dit ligt iets hoger dan het speciaal onderwijs in 2013¹¹ (1,9 lessen per week), maar een stuk lager dan in het regulier basisonderwijs¹² (2,9 lessen per week).

In groep 1-2 is de gemiddelde totale lestijd 101 minuten per week. Dit is significant meer dan de totale lestijd per week in 2013 (73 minuten per week). In 2019 roosteren scholen per les bewegingsonderwijs meer tijd in (47 minuten) dan in 2013 (39 minuten) (niet in figuur). Hetzelfde beeld is zichtbaar in groep 3-8: de totale ingeroosterde lestijd per week is in 2019 gemiddeld 9 minuten hoger dan in 2013. In vergelijking met het regulier basisonderwijs wordt in het speciaal basisonderwijs meer lestijd in groep 3-8 ingeroosterd, maar minder in groep 1-2.

Tabel 4.1 Gemiddeld aantal lessen per week en gemiddelde totale ingeroosterde lestijd per week (minuten) in het speciaal onderwijs (SO) in 2013 (n=47), 2019 (n=119) en regulier basisonderwijs (BO) in 2017 (n=788)

	Aantal lessen per week			Totale lestijd per week		
	SO 2019	SO 2013 ¹¹	BO 2017 ¹²	SO 2019	SO 2013 ¹¹	BO 2017 ¹²
Groep 1-2	2,1	1,9	2,9	101	73	113
Groep 3-8	2,0	1,9	1,8	102	93	89

Naast de ingeroosterde lestijd zijn schoolleiders gevraagd naar de effectieve lestijd bewegingsonderwijs, de tijd dat leerlingen daadwerkelijk in de gymzaal zijn (exclusief reistijd naar de gymzaal, omkleden, enzovoort). In groep 1-2 is de ingeschatte effectieve lestijd per week 85 minuten, dat is ongeveer 15 procent minder dan de ingeroosterde lestijd (niet in figuur). In groep 3-8 is de ingeschatte effectieve lestijd per week 88 minuten, ongeveer 13 procent minder dan de ingeroosterde lestijd. In 2013 waren de verschillen tussen de ingeroosterde en effectieve lestijd even groot, in groep 1-2 was de effectieve lestijd 14 procent (63 minuten) en in groep 3-8 13 procent (81 minuten) minder dan de ingeroosterde lestijd.

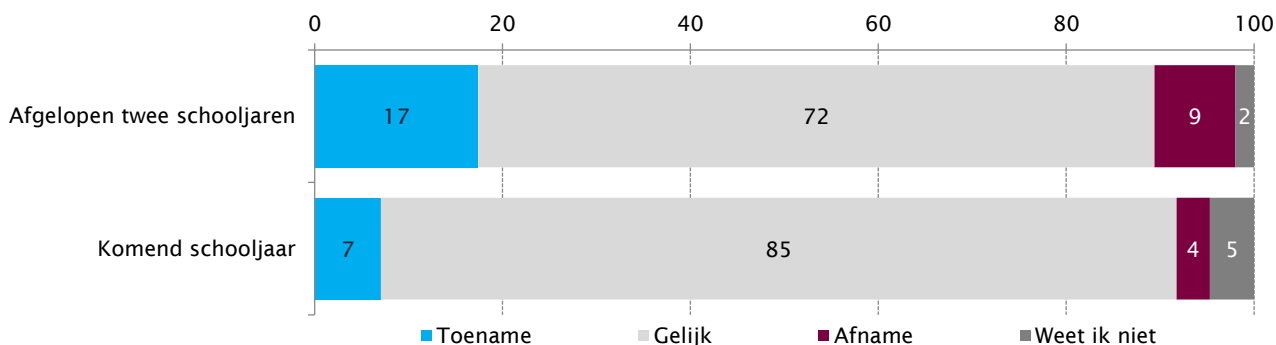
Het grootste deel van de schoolleiders geeft aan dat in de lestijd bewegingsonderwijs de afgelopen twee jaar geen verandering is doorgevoerd (72%) (figuur 4.1). Volgens 17 procent van de schoolleiders is de lestijd voor bewegingsonderwijs in de afgelopen twee jaar toegenomen. Dit is een hoger aandeel dan

¹¹ Gegevens komen uit 'Bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs: nulmeting 2015' (Lucassen et al, 2016), op basis van data verzameld in 2013.

¹² Waar in de rest van dit hoofdstuk gesproken wordt over regulier basisonderwijs, wordt verwezen naar de gegevens uit 'Bewegingsonderwijs en sport in het primair onderwijs: 1-meting' (Slot-Heijs & Lucassen, 2017).

schoolleiders die aangeven dat de lestijd is afgenomen (9%). Ook voor komend schooljaar blijft bij een groot deel van de scholen de lestijd bewegingsonderwijs volgens schoolleiders ongewijzigd (85%). Bij 7 procent van de scholen neemt de lestijd toe.

Figuur 4.1 Ontwikkeling lestijd in de afgelopen twee jaar en komend schooljaar (in procenten, n=119)

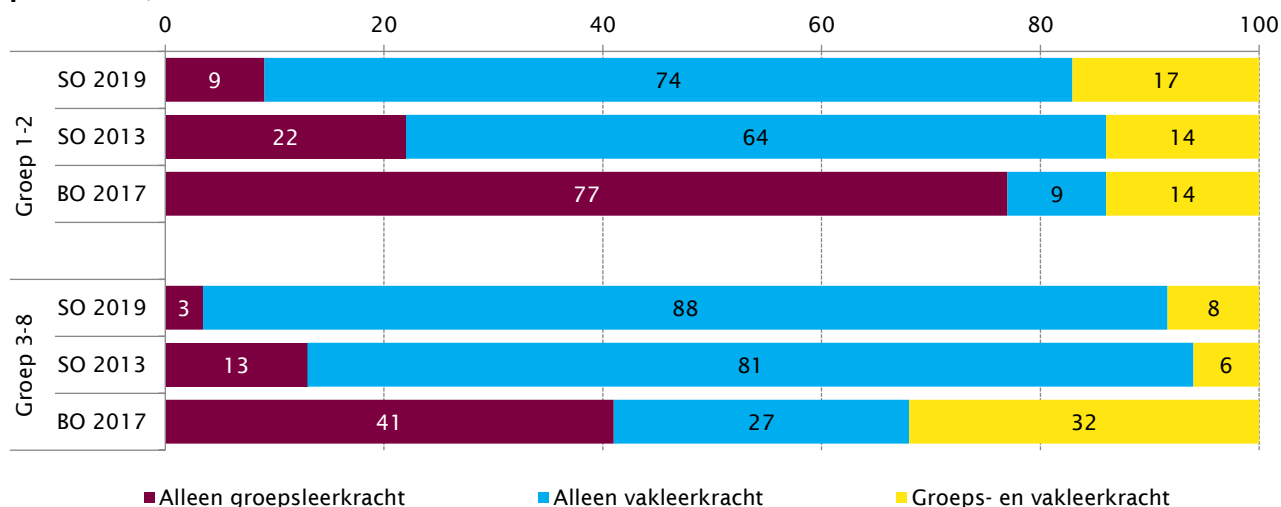

4.2 Organisatie en bevoegdheid leerkrachten bewegingsonderwijs

In een groot deel van het speciaal onderwijs wordt bewegingsonderwijs door alleen een vakleerkracht verzorgd (groep 1-2: 74%, groep 3-8: 88%) (figuur 4.2). Bij de overige scholen wordt meestal een combinatie van een vak- en groepsleerkracht voor bewegingsonderwijs ingezet (groep 1-2: 17%, groep 3-8: 8%). In groep 3-8 wordt bijna nooit alleen een groepsleerkracht voor bewegingsonderwijs ingezet (3%). In vergelijking met 2013 worden in 2019 significant vaker alleen vakleerkrachten ingezet, zowel in groep 1-2 (74% versus 64%) als groep 3-8 (88% versus 81%).

In het regulier onderwijs worden significant vaker alleen groepsleerkrachten ingezet dan in het speciaal onderwijs, met name in groep 1-2 (77%). In cluster 3 (81%) en cluster 4 (71%) wordt significant vaker alleen een vakleerkracht voor groep 1-2 ingezet dan in cluster 1-2 (61%). In cluster 1-2 wordt vaker een combinatie van vak- en groepsleerkracht ingezet (39%). In groep 3-8 zijn hierin geen verschillen zichtbaar.

Figuur 4.2 Soorten leerkrachten die bewegingsonderwijs verzorgen in het speciaal onderwijs (SO) in 2019 (n=115), 2013 (n=47) en regulier basisonderwijs (BO) in 2017 (n=788) (in procenten)

Aanstelling vakleerkracht(en)

Nagenoeg alle schoolleiders geven aan dat de vakleerkrachten bewegingsonderwijs, indien aangesteld, op hun schoollocatie rechtstreeks in dienst van de school zijn (98%) (niet in figuur).

Opvallend veel schoolleiders zijn niet op de hoogte of de inzet van vakleerkrachten uit de lumpsum wordt gefinancierd (43%) (niet in figuur). Ruim een derde van de schoolleiders geeft aan dat hun vakleerkracht volledig uit de lumpsum wordt gefinancierd (38%). Op de overige scholen is de vakleerkracht niet (16%) of gedeeltelijk (3%) uit de lumpsum gefinancierd.

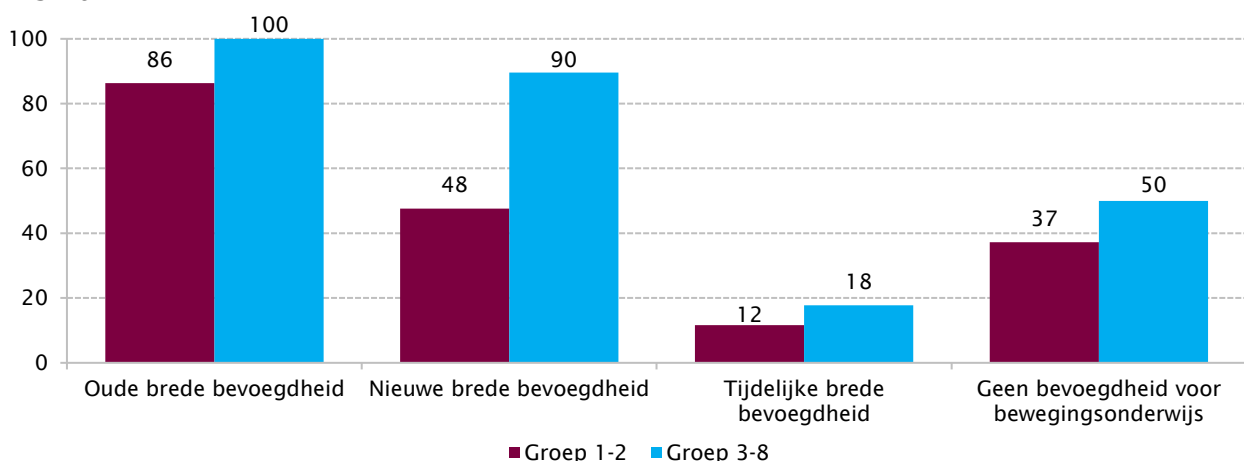
Op scholen waar de vakleerkracht niet (volledig) uit de lumpsum wordt betaald (n=17), worden zij door middel van bovenschools geld (39%) of additionele financiering vanuit de gemeente (13%) gefinancierd. Overige schoolleiders zijn niet op de hoogte van hoe de vakleerkracht wordt gefinancierd (29%), enkele schoolleiders noemen andere manieren (18%), zoals via een payrollconstructie.

Bevoegdheid groepsleerkrachten

In groep 1-2 wordt op een kwart van de scholen een groepsleerkracht voor bewegingsonderwijs ingezet (25%), alleen of in combinatie met een vakleerkracht. Dit geldt voor 11 procent van de scholen in groep 3-8. Op scholen waar groepsleerkrachten voor bewegingsonderwijs worden ingezet, is aan schoolleiders gevraagd met welke bevoegdheid voor bewegingsonderwijs de groepsleerkrachten lesgeven. De meeste schoolleiders geven aan dat zij groepsleerkrachten met een oude brede bevoegdheid inzetten, zowel in groep 1-2 (86%) als groep 3-8 (100%) (figuur 4.3). Ook worden in groep 3-8 groepsleerkrachten met een nieuwe brede bevoegdheid ingezet (90%). Een aantal scholen zet onbevoegde groepsleerkrachten voor bewegingsonderwijs in. Op het totaal aantal scholen geeft daarmee 6 procent van de schoolleiders aan onbevoegde groepsleerkrachten in te zetten.¹³

Bijna alle groepsleerkrachten die bewegingsonderwijs geven, geven volgens schoolleiders alleen bewegingsonderwijs aan hun eigen groep (92%) (niet in figuur). Enkele groepsleerkrachten geven ook andere groepen bewegingsonderwijs (8%).

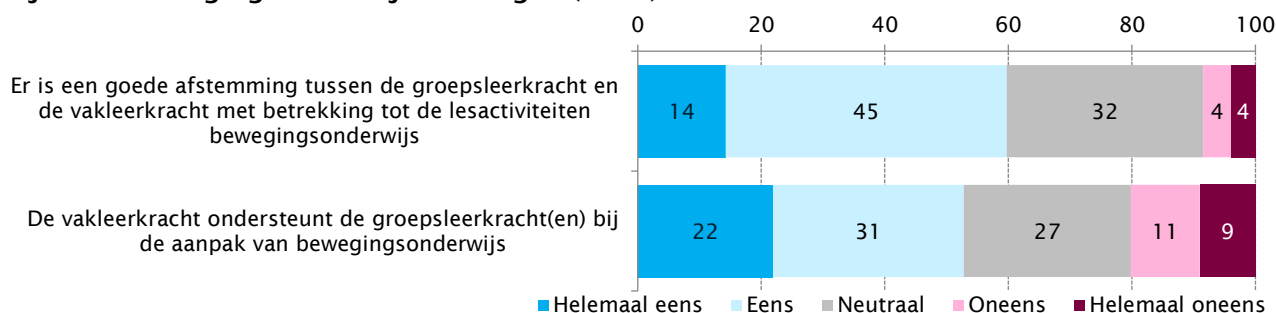
Figuur 4.3 Bevoegdheid van de groepsleerkrachten in het speciaal onderwijs die bewegingsonderwijs geven in groep 1-2 (n=34) en groep 3-8 (n=16; meer antwoorden mogelijk)

¹³ Uit deze data is niet verkregen met welke frequentie (structureel/incidenteel) onbevoegde groepsleerkrachten het bewegingsonderwijs verzorgen. Er zijn geen scholen waar alleen onbevoegde groepsleerkrachten worden ingezet.

Op een aantal scholen worden groeps- en vakleerkrachten voor bewegingsonderwijs ingezet (n=24). Een meerderheid van de schoolleiders van deze scholen vindt dat er een goede afstemming tussen de groeps- en vakleerkracht is met betrekking tot de lesactiviteiten bewegingsonderwijs (60% (helemaal) eens) (figuur 4.4). Enkele schoolleiders zijn het met deze stelling (helemaal) oneens (8%). Over het ondersteunen van de groepsleerkrachten door de vakleerkrachten zijn de meningen van schoolleiders meer verdeeld. Ruim de helft van de schoolleiders is het met de stelling (helemaal) eens (53%), maar ook 20 procent is het (helemaal) oneens.

Figuur 4.4 Samenwerking tussen groepsleerkracht(en) en vakleerkracht(en) op scholen waar zij beide bewegingsonderwijs verzorgen (n=24)

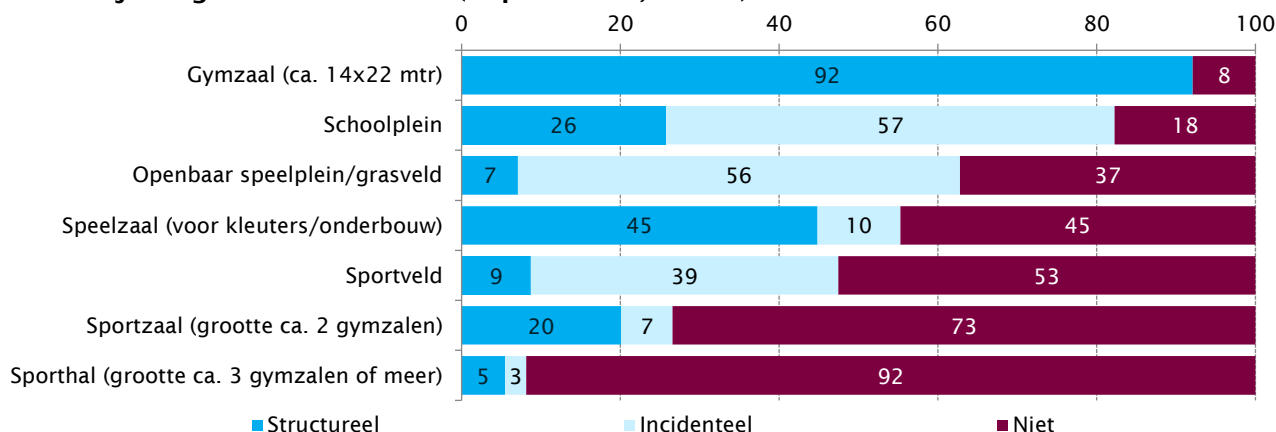

4.3 Accommodatie

De meeste schoolleiders geven aan dat op hun school een gymzaal structureel voor bewegingsonderwijs wordt gebruikt (92%) (figuur 4.5). Ook maken de meeste scholen voor bewegingsonderwijs van het schoolplein gebruik; een kwart van de scholen structureel (26%) en ruim de helft incidenteel (57%). Daarnaast gebruikt ruim de helft van de scholen een openbaar speelplein of grasveld incidenteel voor bewegingsonderwijs (56%). Een speelzaal wordt, als gebruikt, meestal structureel ingezet (45%). Grote accommodaties, een sportzaal of sporthal, worden in het speciaal onderwijs voor bewegingsonderwijs nauwelijks gebruikt. In het regulier basisonderwijs wordt significant vaker structureel van een speelzaal gebruikgemaakt (82%) dan in het speciaal onderwijs (45%) (niet in figuur). Ook scholen met cluster 1-2 maken significant vaker structureel van een speelzaal gebruik (73%) dan scholen met cluster 3 (45%) of cluster 4 (32%).

Op de vraag of de school over voldoende accommodatieruimte beschikt om alle groepen minimaal twee keer per week bewegingsonderwijs te bieden, reageren de meeste schoolleiders met 'ja' (79%). De overige schoolleiders geven aan over onvoldoende accommodatieruimte te beschikken (21%).

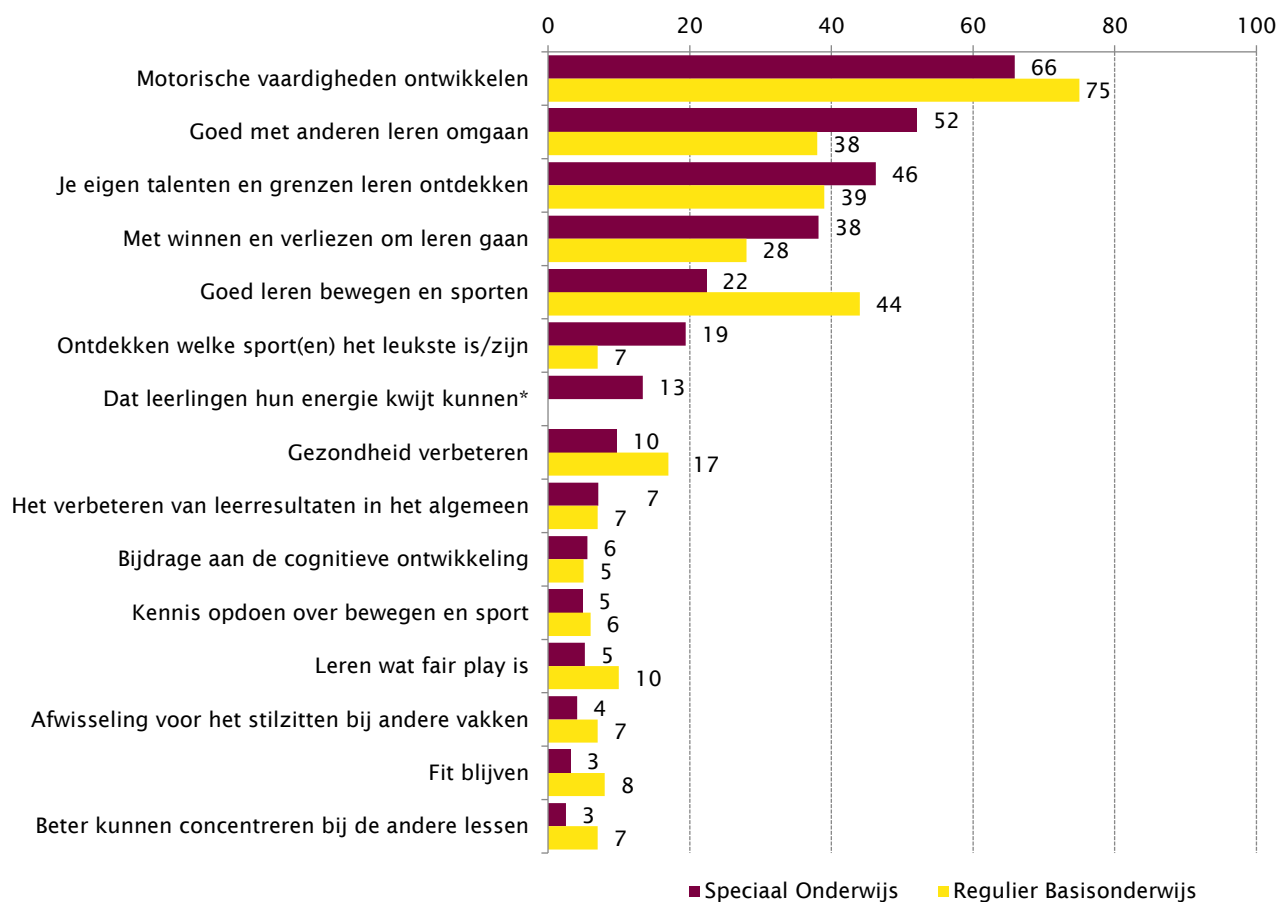
Figuur 4.5 Mate van gebruik van voorzieningen voor bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs volgens schoolleiders (in procenten, n=119)

4.4 Werkwijze bewegingsonderwijs

Op de vraag welke aspecten van bewegingsonderwijs schoolleiders belangrijk vinden voor leerlingen van hun school, komt het ontwikkelen van motorische vaardigheden duidelijk naar voren (66%) (figuur 4.6). Hierna volgen goed met anderen leren omgaan (52%), leren ontdekken van eigen talenten en grenzen (46%) en leren omgaan met winnen en verliezen (38%). De mogelijke bijdrage van bewegingsonderwijs aan gezondheid/fitheid en schoolgerelateerde aspecten vinden weinig schoolleiders belangrijk. Het goed leren bewegen en sporten wordt door schoolleiders in speciaal onderwijs een minder belangrijk aspect gevonden (22%) dan schoolleiders in het regulier basisonderwijs (44%). Schoolleiders van scholen met cluster 4 vinden significant vaker het leren omgaan met winnen en verliezen belangrijk (57%) dan schoolleiders van cluster 1-2 (26%) en cluster 3 (25%) (niet in figuur).

Figuur 4.6 Aspecten van bewegingsonderwijs die schoolleiders in het speciaal onderwijs (2019, n=119) en regulier basisonderwijs (2017, n=788) belangrijk vinden voor de leerlingen van hun school (in procenten, meer antwoorden mogelijk)

*Niet gevraagd aan schoolleiders regulier basisonderwijs in 2017.

Wet passend onderwijs

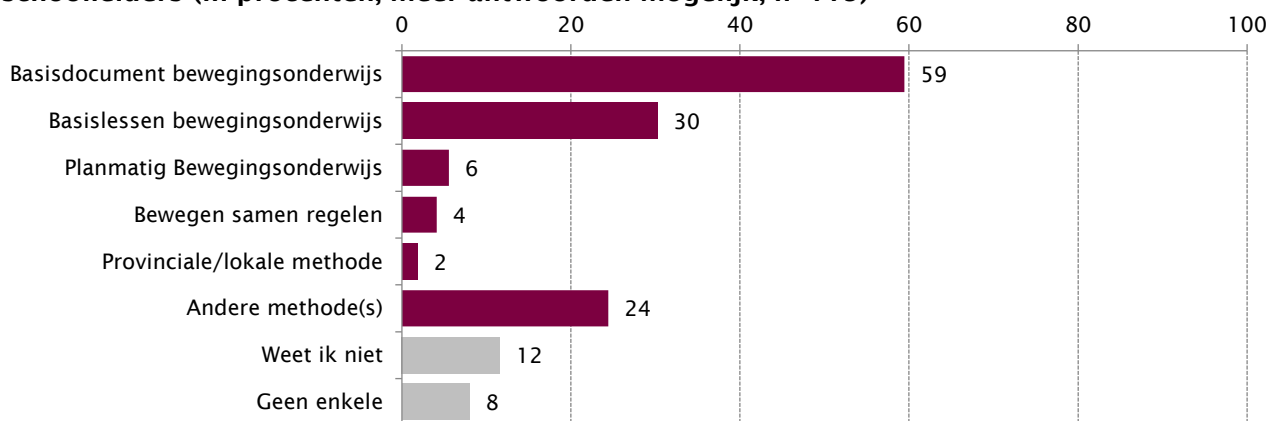
Een meerderheid van de schoolleiders geeft aan geen aanpassingen in het bewegingsonderwijs te hebben doorgevoerd als gevolg van de invoering van de Wet passend onderwijs in 2014 (60%) (niet in figuur). Uit toelichtingen komt duidelijk naar voren dat aanpassen volgens hen niet nodig was, omdat de lessen bewegingsonderwijs al bij leerlingen aansloten. Ruim een kwart van de schoolleiders heeft nauwelijks aanpassingen doorgevoerd (27%). De overige schoolleiders hebben (heel) veel aanpassingen gedaan (13%). Uit hun toelichtingen komen uiteenlopende antwoorden, die te maken hebben met de accommodatie voor bewegingsonderwijs, lestijd (zowel meer kunnen toevoegen als minder door bezuinigingen) en de lesinhoud (zoals meer differentiatie, nieuwe visie).

Vakwerkplan en lesmethode

Bijna alle schoolleiders geven aan dat hun schoollocatie een vakwerkplan of jaarplan voor bewegingsonderwijs heeft (92%).

Een ruime meerderheid van de schoolleiders geeft aan dat het Basisdocument bewegingsonderwijs (van de Stichting Leerplan Ontwikkeling) voor bewegingsonderwijs wordt gebruikt (59%) (figuur 4.7). Basislessen bewegingsonderwijs worden door drie op de tien scholen gebruikt (30%). Een kwart van de schoolleiders geeft aan andere methode(n) te gebruiken (24%). Uit hun toelichtingen blijkt dat zij vaak een eigen ontwikkelde methode gebruiken, of een combinatie van de genoemde methoden.

Figuur 4.7 Gebruik methode(n) voor bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs volgens schoolleiders (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=115)

Leerlingvolgsysteem

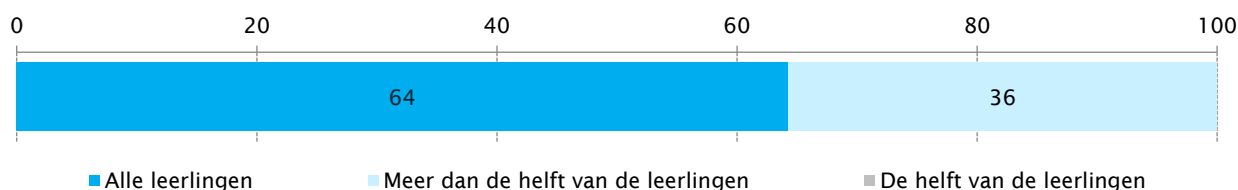
Op bijna de helft van de scholen worden volgens schoolleiders vorderingen voor bewegingsonderwijs van leerlingen op individueel niveau gevolgd via een leerlingvolgsysteem (48%) (niet in figuur). Dit betreft vaak een algemeen leerlingvolgsysteem (38%), zoals Parnassys, of schoolleiders vulden zelf een leerlingvolgsysteem in (47%), waaronder CED-leerlijnen en MLS. In het regulier basisonderwijs wordt vaker een leerlingvolgsysteem gebruikt (66%). Ook wordt op scholen met cluster 1-2 (49%) en cluster 3 (65%) significant vaker een leerlingvolgsysteem gebruikt dan op scholen met cluster 4 (18%).

Inclusiviteit

Op 17 procent van de scholen zijn volgens schoolleiders leerlingen die met de lessen bewegingsonderwijs structureel niet mee kunnen doen (niet in figuur). Dit gaat gemiddeld om één leerling per klas. Schoolleiders van scholen met cluster 4 geven significant vaker aan dat er leerlingen zijn die structureel niet mee kunnen doen (29%) dan schoolleiders van scholen met cluster 1-2 (7%) en cluster 3 (8%).

Tijdens een les bewegingsonderwijs doen volgens schoolleiders alle leerlingen (64%) of meer dan de helft van de leerlingen (36%) met alle activiteiten mee (figuur 4.8).

Figuur 4.8 Mate waarin leerlingen tijdens een les bewegingsonderwijs met alle activiteiten meedoen (in procenten, n=119)

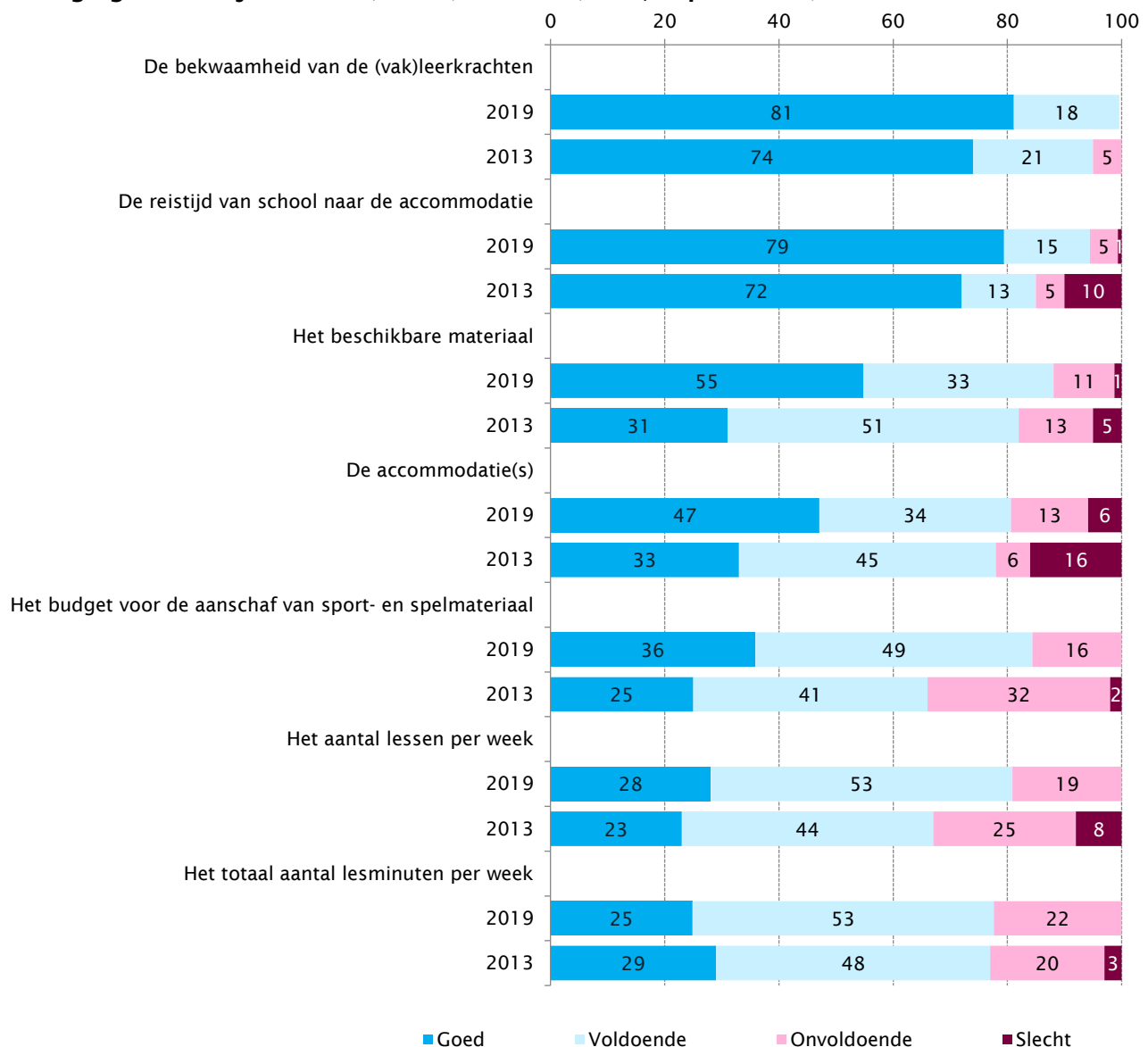

4.5 Kwaliteit bewegingsonderwijs

Schoolleiders beoordelen de kwaliteit van bewegingsonderwijs gemiddeld met een rapportcijfer van 8,0 (spreiding 6-10). Dit is vergelijkbaar met de beoordeling van schoolleiders van scholen voor speciaal onderwijs in 2013 (rapportcijfer 7,9).

Alle schoolleiders vinden de bekwaamheid van hun (vak)leerkrachten die bewegingsonderwijs verzorgen voldoende tot goed (100%) (figuur 4.9). Ook de andere aspecten van de organisatie van het bewegingsonderwijs beoordeelt een groot deel van de schoolleiders met een voldoende of goed (minimaal 78%). Het aantal lessen per week (19%) en het totaal aantal lesminuten per week (22%) wordt door een vijfde van de schoolleiders als onvoldoende beoordeeld. Schoolleiders die het aantal lesminuten onvoldoende vinden, hebben op hun school ook significant minder lestijd voor bewegingsonderwijs per week ingeroosterd (87 minuten) dan schoolleiders die een voldoende (102 minuten) of goed (110 minuten) geven. In vergelijking met 2013 zijn schoolleiders positiever geworden. Met name het aantal lessen per week en het budget voor de aanschaf van sport- en spelmaterial wordt in 2019 minder vaak met een onvoldoende/slecht beoordeeld (19% en 16%) dan in 2013 (32% en 34%).

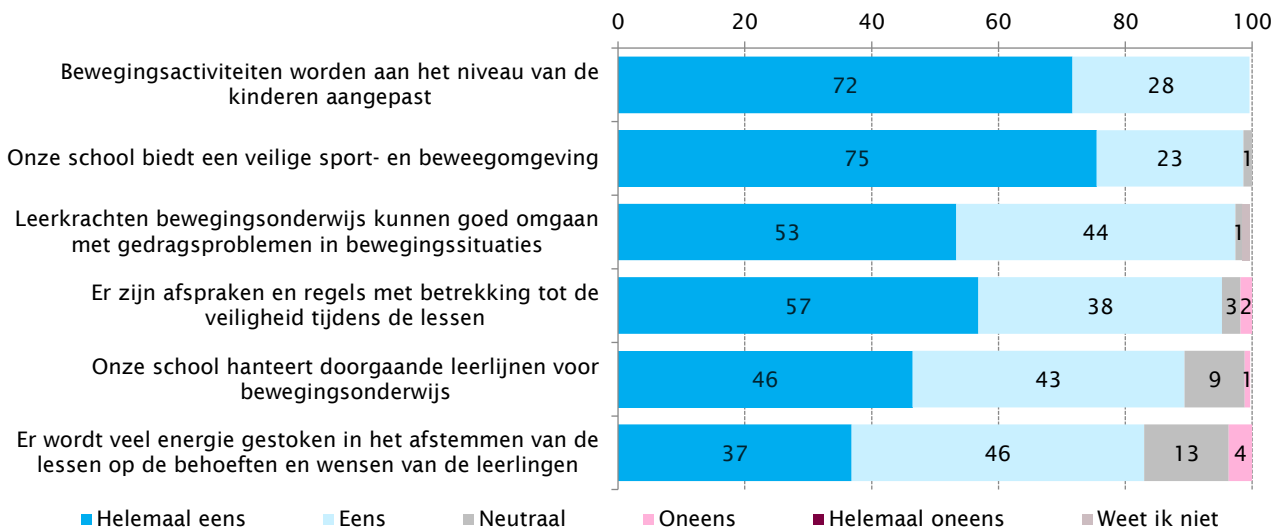
Figuur 4.9 Beoordeling van schoolleiders van verschillende aspecten van bewegingsonderwijs in 2019 (n=119) en 2013 (n=47; in procenten)

Vakinhoudelijke inbedding

Schoolleiders zijn positief over de vakinhoudelijke aspecten van het bewegingsonderwijs op hun schoollocatie (figuur 4.10). Bijna alle schoolleiders zijn het met alle stellingen eens of helemaal mee eens. Zij vinden allemaal dat bewegingsactiviteiten aan het niveau van de kinderen worden aangepast (100% (helemaal) eens). Dit is in lijn met dat schoolleiders aangeven dat nagenoeg alle leerlingen aan de lessen bewegingsonderwijs kunnen deelnemen.

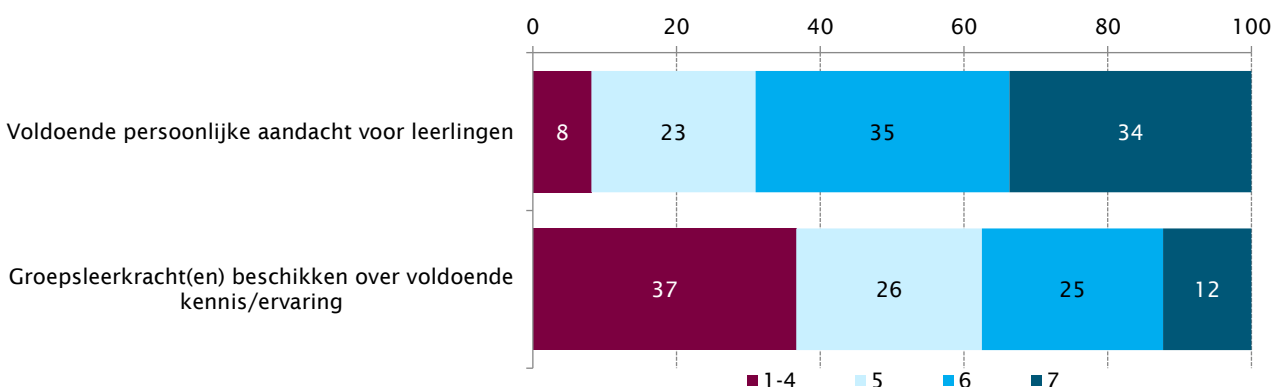
Figuur 4.10 Oordeel van schoolleiders over de vakinhoudelijke aspecten van bewegingsonderwijs op hun schoollocatie (in procenten, n=119)

Individuele aandacht

Schoolleiders is gevraagd om op een schaal van 1 (onvoldoende) tot 7 (voldoende) aan te geven in hoeverre het lukt om de leerlingen voldoende persoonlijke aandacht te geven tijdens de lessen bewegingsonderwijs. Gemiddeld geven schoolleiders hiervoor een 5,9 (spreiding 2-7). Bijna alle schoolleiders geven een 5 (23%), 6 (35%) of 7 (34%) (figuur 4.11). Op de vraag in hoeverre de groepsleerkracht(en) die bewegingsonderwijs verzorgen (op scholen waar dit het geval is) over voldoende kennis/ervaring beschikken om alle leerlingen tijdens het bewegingsonderwijs ondersteuning te bieden zijn schoolleiders minder positief: ruim een derde geeft een 1-4 (37%). Gemiddeld geven zij een 5,0 (spreiding 2-7).

Figuur 4.11 Mate waarin leerlingen voldoende persoonlijke aandacht krijgen (n=119) en groepsleerkrachten, indien zij bewegingsonderwijs geven, over voldoende kennis/ervaring beschikken voor bewegingsonderwijs (n=34) op een schaal van 1 (onvoldoende) tot 7 (voldoende) volgens schoolleiders (in procenten)

Aandacht voor motorische ontwikkeling bij achterstand

Op de helft van de scholen wordt volgens schoolleiders structureel extra ondersteuning geboden aan leerlingen met achterstanden op het gebied van motorische ontwikkeling (49%) (niet in figuur), waarvan 33 procent via Motorische Remedial Teaching en 16 procent via ingeroosterde 'steunlessen' of Club Extra. Een op de vijf schoolleiders geeft aan incidenteel ondersteuning te bieden, bijvoorbeeld door de (vak)leerkracht in pauzes of na schooltijd (19%). De rest van de schoolleiders geeft aan geen extra ondersteuning aan leerlingen met motorische achterstanden te bieden (35%) of weet dit niet (3%).

Wensen voor verandering

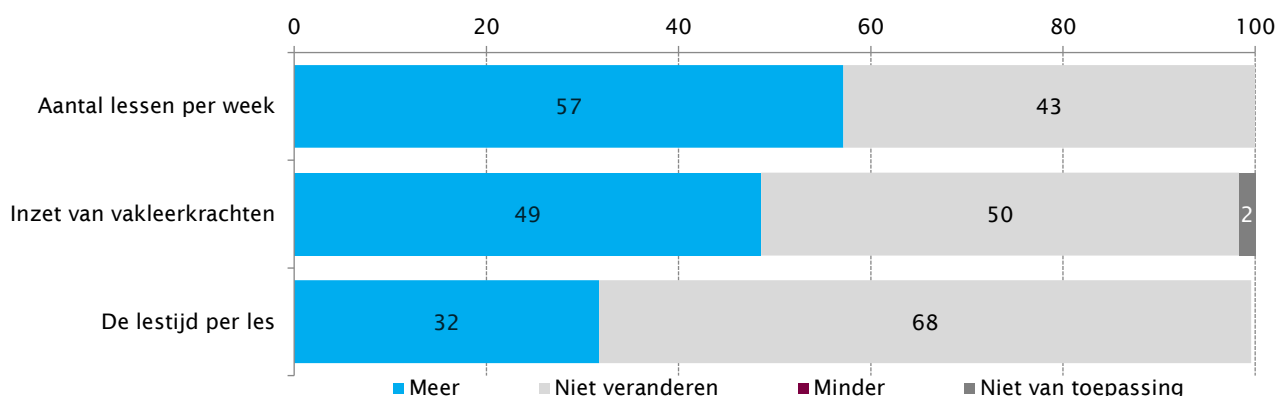
Een meerderheid van de schoolleiders zou graag meer lessen bewegingsonderwijs per week willen aanbieden (57%) (figuur 4.12). De andere schoolleiders willen het aantal lessen bewegingsonderwijs per week niet veranderen (43%).

Ook wat betreft de inzet van vakleerkrachten wil ongeveer de helft van de schoolleiders meer (49%). Dit geldt ook voor schoolleiders die al vakleerkrachten voor bewegingsonderwijs inzetten (niet in figuur). De andere helft van de schoolleiders wenst geen verandering (50%).

Een derde van de schoolleiders wil meer lestijd voor een les bewegingsonderwijs inroosteren (32%) (figuur 4.12). Deze schoolleiders hebben ook significant minder lestijd voor een les ingeroosterd in groep 1-2 (42 minuten) en groep 3-8 (44 minuten) dan schoolleiders die geen verandering in lestijd nodig vinden (respectievelijk 50 minuten en 51 minuten) (niet in figuur).

Twee op de vijf schoolleiders geven aan iets anders dan bovenstaande punten aan bewegingsonderwijs te willen veranderen (40%) (niet in figuur). Hun toelichtingen zijn samen te vatten in de onderwerpen: accommodatie (kwalitatiever of groter, materiaal), meer bewegen buiten lessen bewegingsonderwijs om (naschools aanbod, bewegen tijdens de les), meer mogelijkheden voor differentiatie en budget voor aanstelling vakleerkracht of meer bewegingsonderwijs.

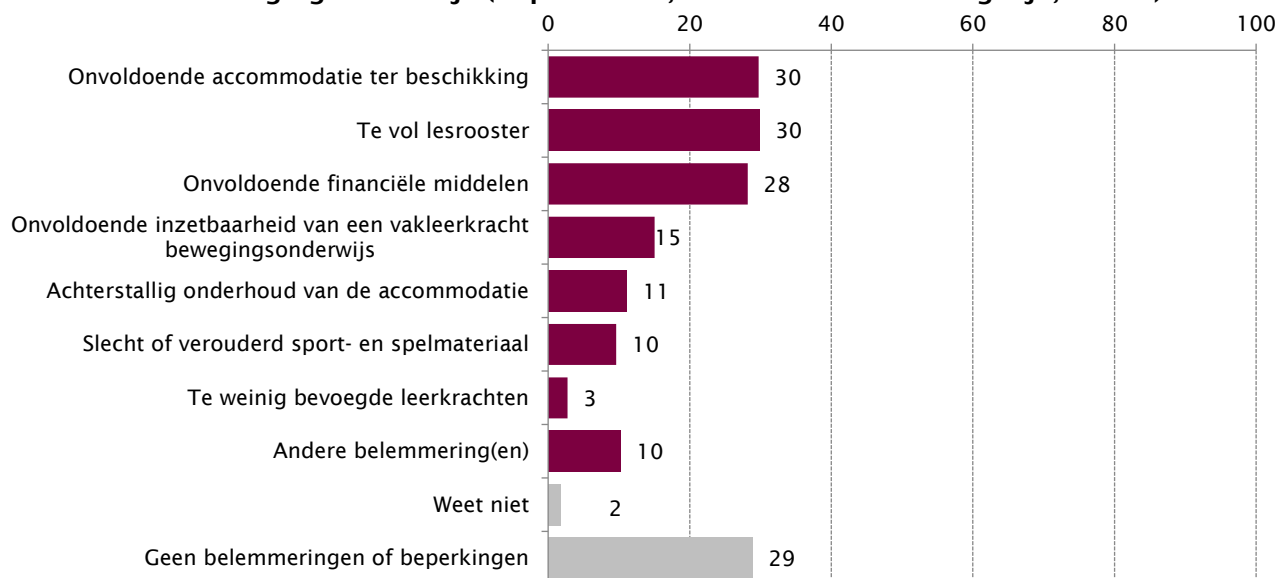
Figuur 4.12 Wens van schoolleiders voor veranderen aantal lessen bewegingsonderwijs per week, inzet van vakleerkrachten en lestijd per les (in procenten, n=119)

Belemmeringen

Bijna een derde van de schoolleiders ervaart het beschikken over onvoldoende accommodatie als een belemmering om hun plannen of ambities met bewegingsonderwijs te kunnen realiseren (30%) (figuur 4.13). Een even groot deel van de schoolleiders ervaart een te vol lesrooster (30%) en/of onvoldoende financiële middelen (28%) als belemmering. Enkele schoolleiders noemen andere dan de genoemde belemmeringen (10%): gebrek aan assistentie tijdens de les, geen vervanging bij lesuitval, tijdverlies door vervoer naar accommodatie, verschillende visies in team, te weinig hulp bij omkleden. 29 procent van de schoolleiders ervaart geen belemmeringen.

Figuur 4.13 Belemmeringen die schoolleiders ervaren in het realiseren van hun plannen of ambities met bewegingsonderwijs (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=119)

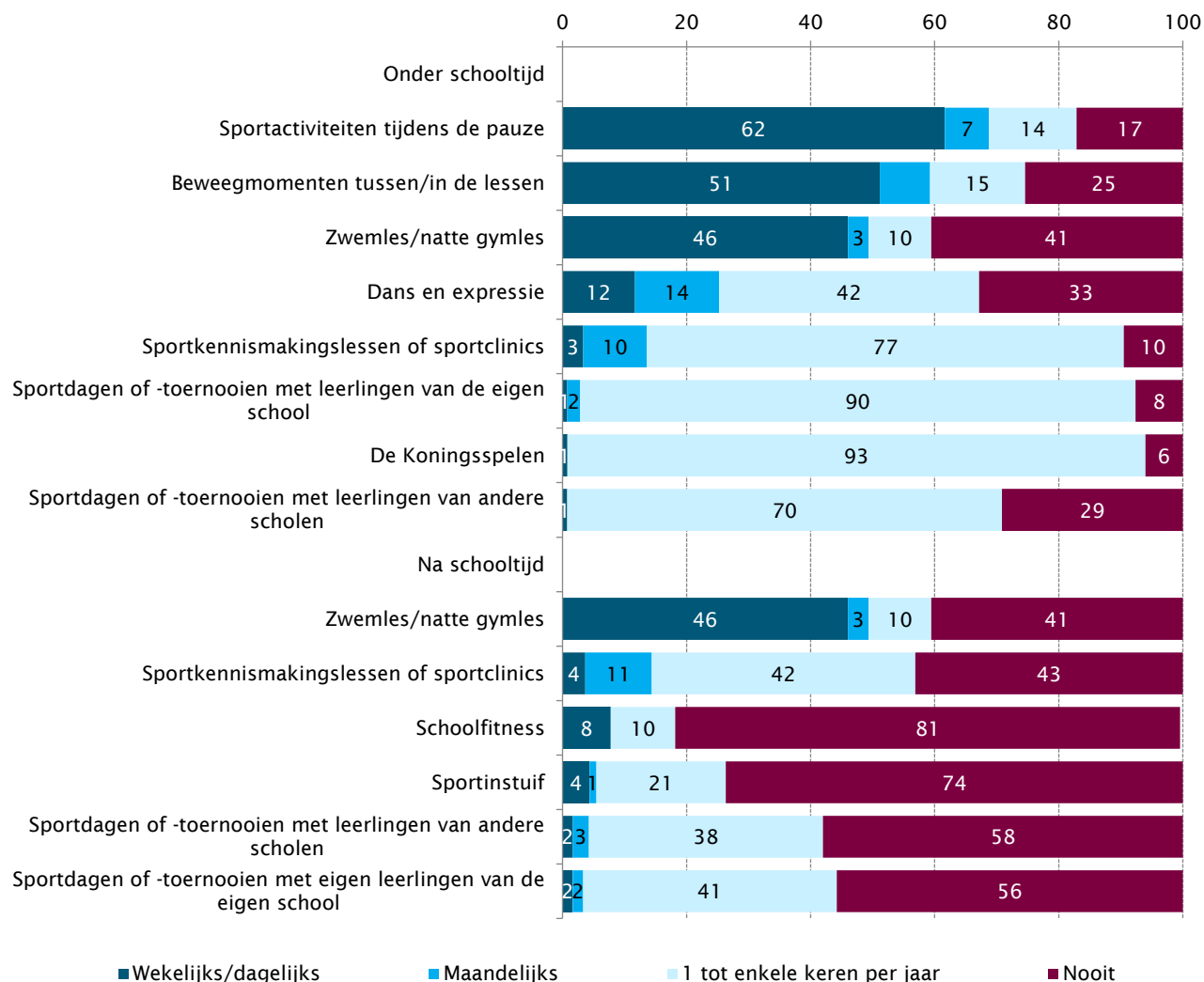
4.6 Aanvullend sport- en beweegaanbod

Sport en bewegen naast bewegingsonderwijs

Naast het bewegingsonderwijs bieden scholen tijdens of na schooltijd mogelijkheden voor sport en bewegen voor leerlingen. Een meerderheid van de schoolleiders geeft aan dat minimaal wekelijks sportactiviteiten tijdens de pauze (62%) en/of beweegmomenten tussen/in de lessen plaatsvinden (51%) (figuur 4.14). Ook wordt op een meerderheid van de scholen zwemles/natte gymles aangeboden (59%), waarvan bij de meeste scholen wekelijks/dagelijks (46%). Volgens schoolleiders doen bijna alle scholen mee met de jaarlijkse Koningsspelen (94%) en organiseren zij sportdagen of -toernooien tijdens schooltijd voor leerlingen van de eigen school (92%).

Na schooltijd wordt in mindere mate sport- en beweegaanbod georganiseerd dan tijdens schooltijd. Zwemles/natte gymles (59%) en sportkennismakingslessen/sportclinics (47%) worden wel op een meerderheid van de scholen minimaal jaarlijks buiten schooltijd aangeboden. Sportinstuif (26%) en schoolfitness (19%) worden het minst op scholen in het speciaal onderwijs georganiseerd.

Figuur 4.14 Mogelijkheden voor sporten en bewegen voor leerlingen in het speciaal onderwijs tijdens en buiten schooltijd volgens schoolleiders (in procenten, n=119)

Schoolzwemmen

Ruim de helft van de scholen in het speciaal basisonderwijs biedt volgens schoolleiders schoolzwemmen aan of neemt deel aan het schoolzwemprogramma van de gemeente (54%) (niet in figuur). Dit ligt aanzienlijk hoger dan in het regulier basisonderwijs (31%). Scholen met cluster 3 geven significant vaker schoolzwemmen (75%) dan scholen met cluster 1-2 (37%) of cluster 4 (40%).

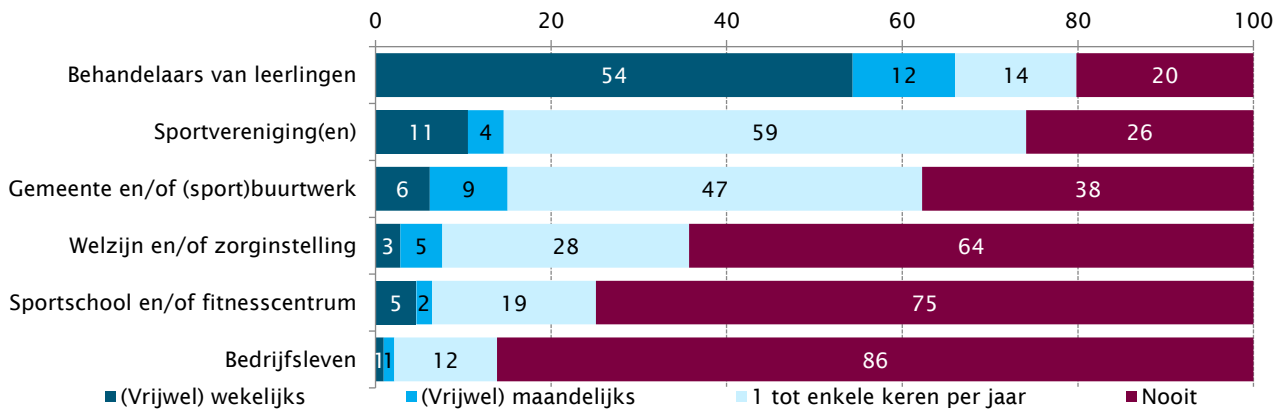
Schoolzwemmen vindt meestal plaats naast het bewegingsonderwijs (79%), bij 17 procent vervalt een les bewegingsonderwijs wanneer zij schoolzwemmen. 4 procent van de schoolleiders is daarvan niet op de hoogte. In het regulier basisonderwijs gaat schoolzwemmen vaker ten koste van een les bewegingsonderwijs (67%) dan in het speciaal basisonderwijs (17%).

Gemiddeld vindt het schoolzwemmen 36 weken per jaar plaats (spreiding 20-40 weken). Voor schoolzwemmen roosteren scholen aanzienlijk meer tijd in dan de tijd die daadwerkelijk aan de zwemles wordt besteed: gemiddeld roosteren scholen 80 minuten per week voor schoolzwemmen in (inclusief vervoer en omkleden) (spreiding 30-180 minuten), en blijft effectief naar schatting gemiddeld 39 minuten over voor het schoolzwemmen (25-100 minuten). Deze gemiddelden liggen aanzienlijk hoger dan in het regulier basisonderwijs, waar gemiddeld 54 minuten per week voor schoolzwemmen wordt ingeroosterd.

4.7 Externe samenwerking

Op ruim de helft van de scholen wordt volgens schoolleiders (vrijwel) wekelijks met behandelaars van leerlingen (zoals fysiotherapeut) samengewerkt (54%) (figuur 4.15). Ook wordt op veel scholen met sportverenigingen samengewerkt (74%), maar minder frequent. Het bedrijfsleven wordt nauwelijks bij scholen in het speciaal onderwijs betrokken, één op de tien schoolleiders geeft aan één tot enkele keren per jaar met het bedrijfsleven samen te werken (12%).

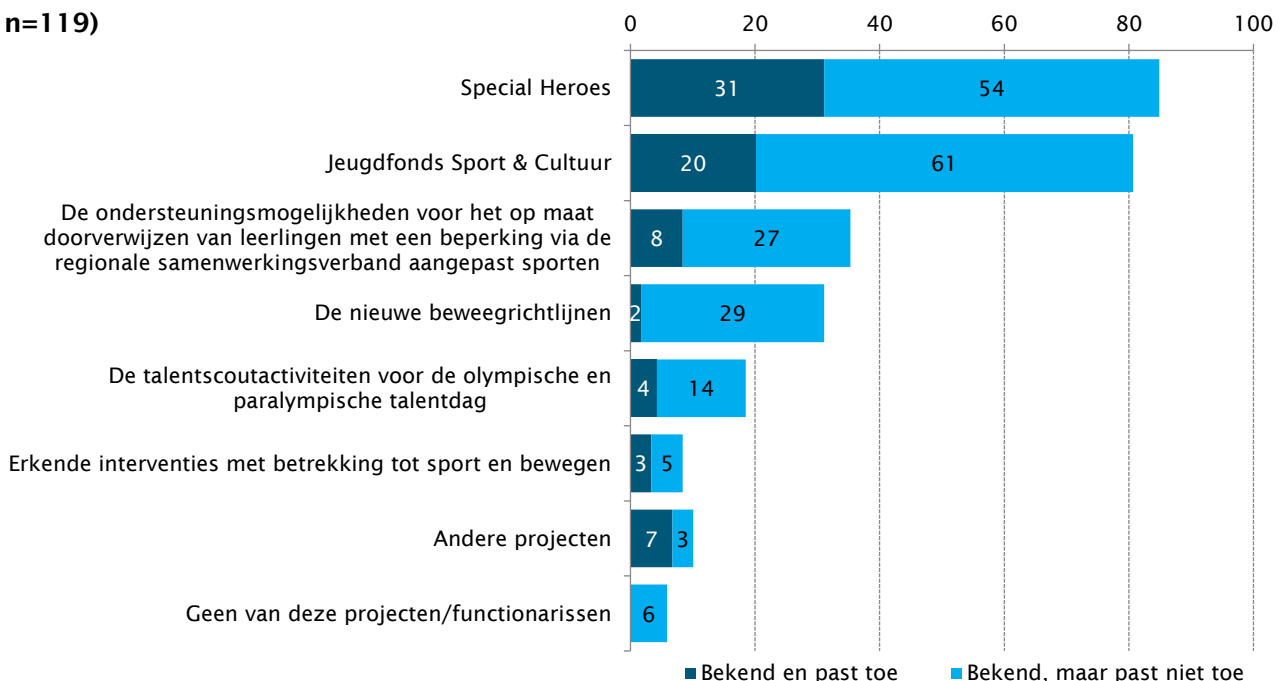
Figuur 4.15 Intensiteit van samenwerking van externe partijen met scholen in het speciaal onderwijs volgens schoolleiders (in procenten, n=119)

Projecten en stimuleringsmaatregelen voor sport en bewegen

De meeste schoolleiders in het speciaal basisonderwijs zijn bekend met Special Heroes (85%) en het Jeugdfonds Sport & Cultuur (81%) (figuur 4.16). Een deel daarvan maakt ook van Special Heroes (31%) of het Jeugdfonds Sport & Cultuur (20%) gebruik. Op afstand volgt een regionaal samenwerkingsverband aangepast sporten (35%). Schoolleiders die aangeven andere projecten te kennen (10%) noemen in een toelichting veelal gemeentelijke projecten of Uniek Sporten.

Figuur 4.16 Projecten/stimuleringsmaatregelen op het gebied van sport en bewegen waar schoolleiders mee bekend zijn en/of toepassen (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=119)

Buurtsportcoaches

Op 40 procent van de scholen is volgens schoolleiders minimaal jaarlijks een buurtsportcoach actief (niet in figuur). De frequentie betreft meestal één tot enkele keren per jaar (23%) of wekelijks (11%). Buurtsportcoaches zijn nauwelijks op maandelijkse (3%) of dagelijkse (1%) basis op school actief. Overige schoolleiders zijn niet op de hoogte van buurtsportcoaches op school (2%). In het regulier basisonderwijs is op een even groot deel van de scholen een buurtsportcoach actief (46%).

Op scholen waar een buurtsportcoach actief is, is hun taak meestal om naschools sport- en beweegaanbod te organiseren (60%). Eén op de vijf buurtsportcoaches wordt als vakleerkracht bewegingsonderwijs ingezet (21%) en 7 procent organiseert sport- en beweegaanbod tijdens de pauze. Ruim een kwart van de schoolleiders noemt andere taken dan bovenstaande (28%). Uit hun toelichtingen blijkt dat buurtsportcoaches ondersteunen bij sportactiviteiten tijdens schooltijd (zoals clinics tijdens bewegingsonderwijs), verbindingen leggen met sportverenigingen, de vakleerkracht adviseren of dat zij persoonlijke begeleiding aan leerlingen bieden.

4.8 Gezondheid op school

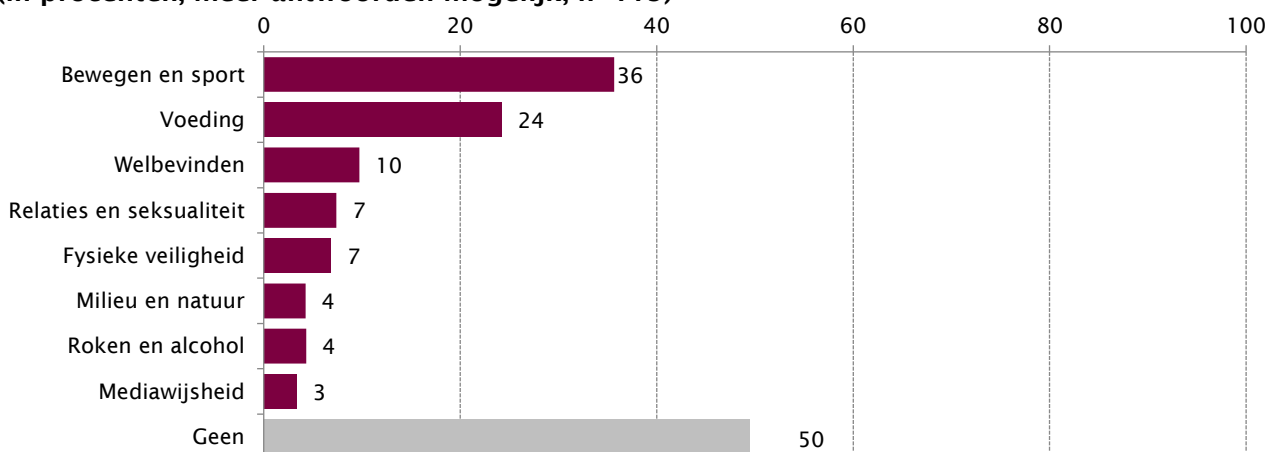
Drie op de tien schoolleiders geven aan structureel en beschreven beleid op het vlak van gezondheidsbevordering van leerlingen te hebben (30%) (niet in figuur). Een iets groter deel van de schoolleiders geeft aan dat beleid niet te voeren (38%). Een derde van de schoolleiders is daarvan niet op de hoogte (32%).

41 procent van de schoolleiders geeft aan dat hun school van het ondersteuningsaanbod Gezonde School gebruikmaakt (niet in figuur). Ongeveer de helft van de schoolleiders geeft aan daarvan geen gebruik te maken (48%) en 11 procent is daarvan niet op de hoogte.

Twee op de vijf schoolleiders geven aan dat hun school een Gezonde School-coördinator heeft (40%) (niet in figuur). Op deze scholen is ook significant vaker beleid op het vlak van gezondheidsbevordering (57%) en ondersteuning van Gezonde School (92%) dan scholen zonder Gezonde School-coördinator (respectievelijk 13% en 8%). De helft van de scholen heeft geen Gezonde School-coördinator (49%) en 11 procent van de schoolleiders geeft aan daarvan niet op de hoogte te zijn.

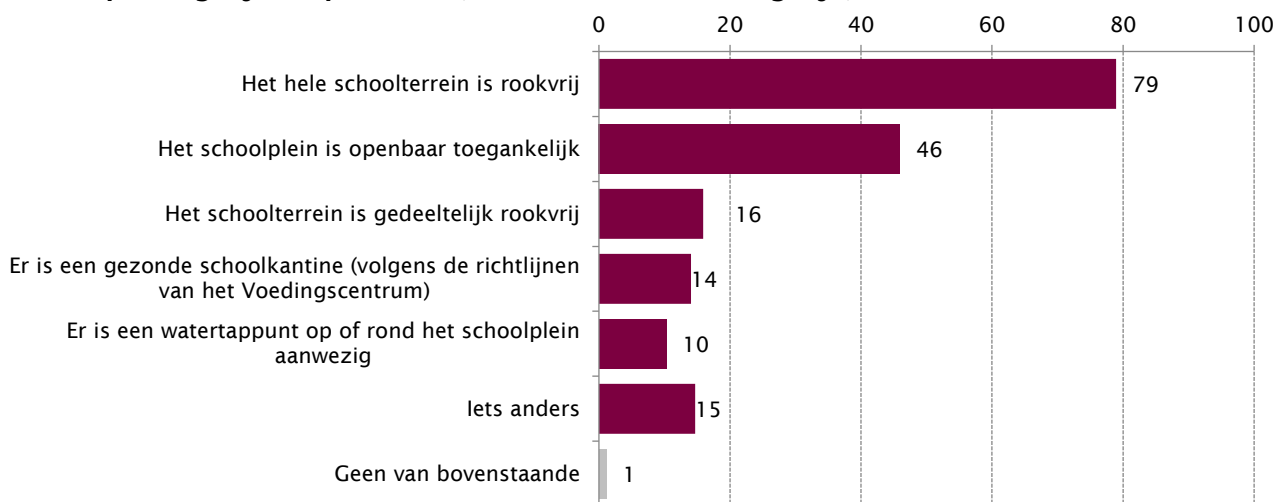
De helft van de schoolleiders geeft aan dat hun school een Gezonde Schoolvignet heeft (50%) (figuur 4.17). Dit is het vaakst het vignet Bewegen en sport (36%), gevolgd door Voeding (24%). Een klein deel van de scholen in het speciaal onderwijs bezit andere vignetten.

Figuur 4.17 Bezit Gezonde Schoolvignet(ten) volgens schoolleiders in het speciaal onderwijs (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=119)

In het Nationaal Preventieakkoord komen verschillende acties terug die scholen met betrekking tot een gezonde schoolomgeving kunnen uitvoeren (zie figuur 4.18). De meeste schoolterreinen van het speciaal onderwijs zijn volgens de schoolleiders helemaal rookvrij (79%). 16 procent van de schoolterreinen is gedeeltelijk rookvrij, wat maakt dat bijna alle scholen beleid voeren op het gebied van roken (95%). Daarnaast is de helft van de schoolpleinen volgens schoolleiders openbaar toegankelijk (46%). Een gezonde schoolkantine is op een klein deel van de scholen het geval (14%). 15 procent van de schoolleiders noemt een andere situatie met betrekking tot een gezonde schoolomgeving. De meeste toelichtingen hebben betrekking op het aanbieden van schoolfruit en het voeren van gezond voedingsbeleid.

Figuur 4.18 Situaties met betrekking tot een gezonde schoolomgeving uit het Nationaal Preventieakkoord die volgens schoolleiders in het speciaal onderwijs op hun schoollocatie van toepassing zijn (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=119)

5. Voortgezet Speciaal Onderwijs

Clusters

In de steekproef zijn nagenoeg alleen schoolleiders vertegenwoordigd van scholen met cluster 3 (50%) en/of cluster 4 (49%). 2 procent van de schoolleiders vertegenwoordigt een school met cluster 1 en 5 procent met cluster 2. Bijna alle schoollocaties bieden één cluster aan (95%), enkele scholen hebben cluster 3 en 4 (4%), één schoollocatie biedt onderwijs in de clusters 2, 3 en 4 aan. In dit hoofdstuk worden significante verschillen tussen cluster 3 en 4 waar relevant beschreven. Vergelijkingen met cluster 1 en 2 is vanwege de kleine aantallen niet mogelijk.

5.1 Lestijd lichamelijke opvoeding

Volgens schoolleiders is het aantal lessen lichamelijke opvoeding per week in het eerste leerjaar 2,3 lessen en neemt dit af met de leerjaren tot 1,8 lessen per week in het vijfde leerjaar (tabel 5.1). In 2014¹⁴ lag het aantal lessen per week gemiddeld iets hoger dan in 2019. In het regulier voortgezet onderwijs¹⁵ wordt in de eerste twee leerjaren gemiddeld meer lessen ingeroosterd, maar in de laatste leerjaren minder dan in het voortgezet speciaal onderwijs.

De gemiddelde ingeroosterde lestijd voor één les lichamelijke opvoeding is 55 minuten (niet in figuur). Dit is 5 minuten meer dan de gemiddelde lestijd per les in 2014 (50 minuten). De totale ingeroosterde lestijd lichamelijke opvoeding per week is gemiddeld 125 minuten in leerjaar 1 en neemt af tot 92 minuten in leerjaar 5 (tabel 5.1). Hierin zijn geen significante verschillen met de ingeroosterde lestijd per week in 2014. In het regulier voortgezet onderwijs wordt in het eerste leerjaar gemiddeld meer lestijd ingeroosterd, maar in het vierde en vijfde leerjaar minder dan in het voortgezet speciaal onderwijs.

Tabel 5.1 Gemiddeld aantal lessen lichamelijke opvoeding per week en ingeroosterde lesminuten per week in het voortgezet speciaal onderwijs in 2014 (n=90) en 2019 (n=138) en in het regulier voortgezet onderwijs (2018, n=361)

	Lessen per week			Ingeroosterde lesminuten per week			Aantallen respondenten		
	vso	vso	vo	vso	vso	vo	vso	vso	vo
	2019	2014 ¹⁴	2018 ¹⁵	2019	2014 ¹⁴	2018 ¹⁵	2019	2014 ¹⁴	2018 ¹⁵
Leerjaar 1	2,3	2,5	2,9	125	124	145	133	79	335
Leerjaar 2	2,2	2,4	2,4	123	119	125	134	77	335
Leerjaar 3	2,1	2,3	2,1	117	113	107	134	76	338
Leerjaar 4	2,0	2,2	1,9	111	109	96	131	75	337
Leerjaar 5	1,8	2,0	1,5*	92	103	77*	107	41	185*

*Alleen havo en vwo.

De inschatting van de effectieve lestijd van een les lichamelijke opvoeding van schoolleiders is 45 minuten (niet in figuur). Hiermee wordt de tijd bedoeld die de leerlingen daadwerkelijk in de gymzaal zijn, dus

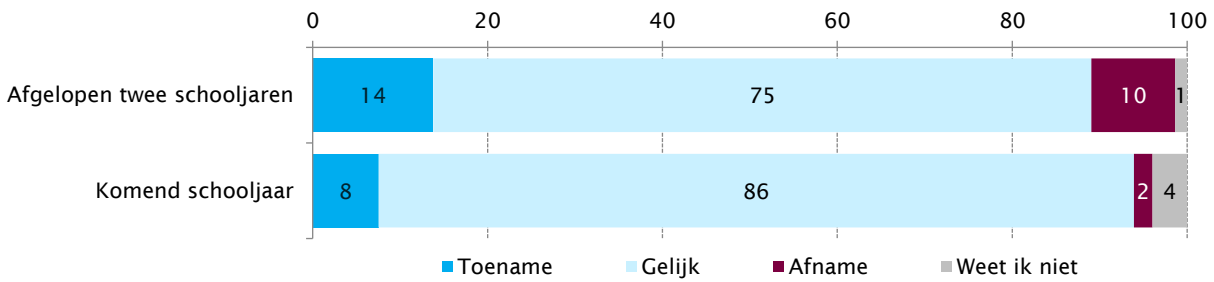
¹⁴ Gegevens komen uit 'Bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs: nulmeting 2015' (Lucassen et al, 2016), op basis van data verzameld in 2014.

¹⁵ Waar in de rest van dit hoofdstuk gesproken wordt over regulier voortgezet onderwijs, wordt verwezen naar de gegevens uit 'Lichamelijke opvoeding en sport in het voortgezet onderwijs: 1-meting' (Slot-Heijs & Lucassen, 2018).

exclusief reistijd naar de gymzaal en omkleden. Dit is 10 minuten (18 procent) minder dan de ingeroosterde lestijd.

De meeste schoolleiders geven aan dat de lestijd lichamelijke opvoeding op scholen in de afgelopen twee jaar gelijk is gebleven (75%) en ook komend schooljaar hetzelfde blijft (86%) (figuur 5.1). De overige schoolleiders geven ongeveer even vaak aan dat de lestijd lichamelijke opvoeding in de afgelopen twee jaar is toegenomen (14%) als afgenomen (10%).

Figuur 5.1 Ontwikkeling lestijd in de afgelopen twee jaar en komend schooljaar (in procenten, n=138)

Lesuitval

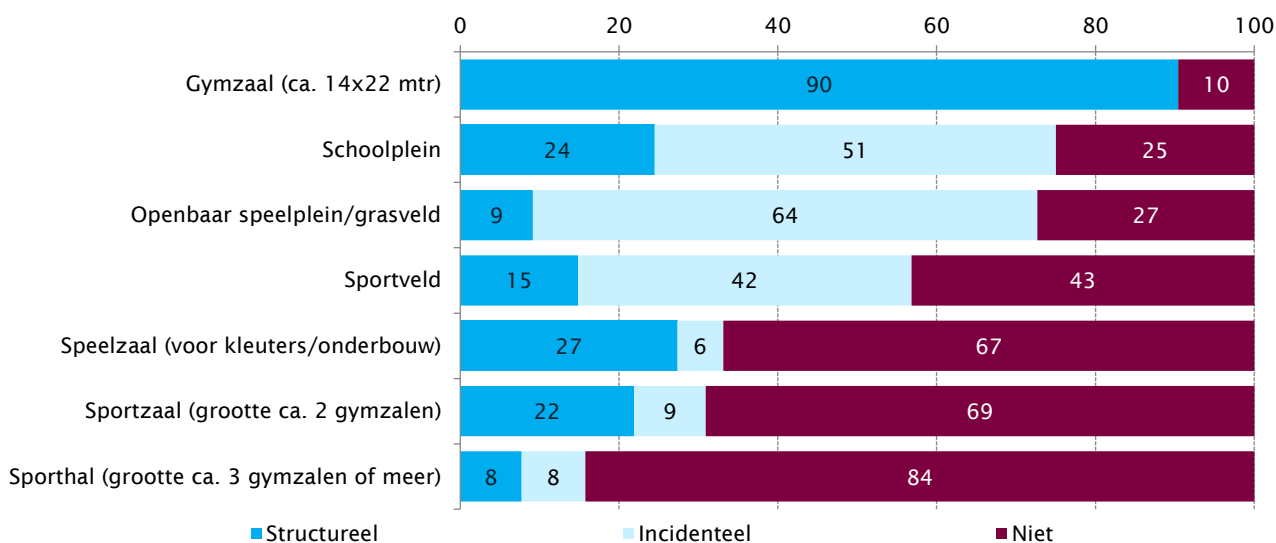
Lessen lichamelijke opvoeding vallen volgens de meeste schoolleiders zelden of nooit uit (84%) (niet in figuur). De andere schoolleiders geven aan dat lessen enkele keren per maand uitvallen (16%). Zij geven als belangrijkste redenen voor het uitvallen van lessen lichamelijke opvoeding ziekte of afwezigheid van de docent lichamelijke opvoeding (66%) en/of incidentele gebeurtenissen, zoals vieringen/uitstapjes (65%). Op enkele scholen vallen lessen lichamelijke opvoeding uit vanwege stages/praktische opdrachten buiten de school (22%) en/of toetsen (16%).

5.2 Accommodatie

Een gymzaal is de accommodatie die het meest structureel gebruikt wordt voor lichamelijke opvoeding (90%) (figuur 5.2). Daarna volgen het schoolplein, een openbaar speelplein/grasveld en een sportveld, die vooral incidenteel worden gebruikt. Een grote sporthal wordt het minst gebruikt (16%). Scholen voor cluster 3 geven significant vaker structureel lichamelijke opvoeding in een speelzaal (38%) dan scholen voor cluster 4 (10%). In het reguliere voortgezet onderwijs wordt ook een gymzaal het meest structureel gebruikt (88%) (niet in figuur). Dit wordt gevolgd door een sportveld (70% structureel) en sporthal (62% structureel), die in het voortgezet onderwijs aanzienlijk meer worden gebruikt dan in het voortgezet speciaal onderwijs.

Drie kwart van de schoolleiders geeft aan over voldoende accommodatieruimte te beschikken om alle klassen minimaal twee keer per week lichamelijke opvoeding aan te bieden (72%) (niet in figuur). Voor scholen met meer dan 200 leerlingen geldt dit significant minder vaak (58%) dan voor scholen met maximaal 200 leerlingen (76%).

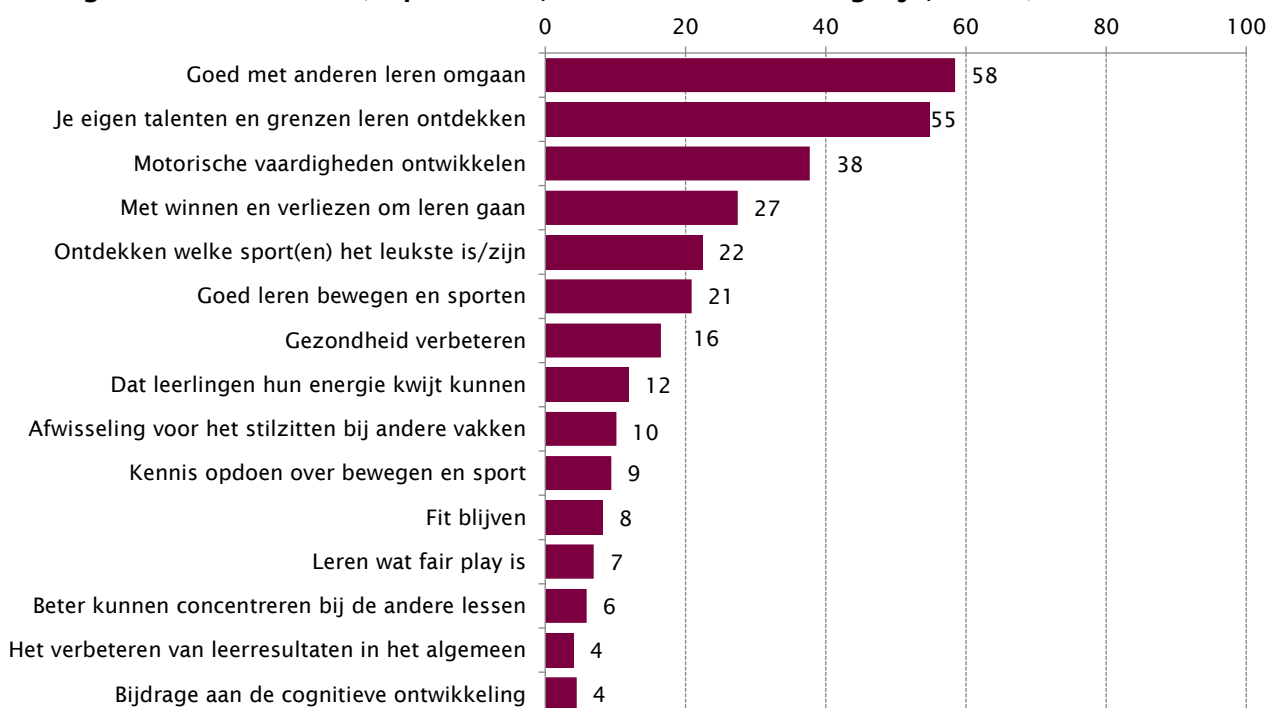
Figuur 5.2 Mate van gebruik van voorzieningen voor lichamelijke opvoeding volgens schoolleiders (in procenten, n=138)

5.3 Werkwijze lichamelijke opvoeding

Goed met anderen leren omgaan (58%) en je eigen talenten en grenzen leren ontdekken (55%) vindt een meerderheid van de schoolleiders belangrijke aspecten van lichamelijke opvoeding voor de leerlingen van hun school (figuur 5.3). Deze aspecten worden door meer schoolleiders belangrijk gevonden dan het ontwikkelen van motorische vaardigheden (38%). Aspecten die te maken hebben met leren (concentreren in de les, verbeteren leerresultaten en cognitieve ontwikkeling) vindt bijna geen enkele schoolleider belangrijk voor lichamelijke opvoeding (respectievelijk 6%, 4%, 4%). Schoolleiders van scholen met cluster 4 vinden het goed met anderen leren omgaan (71%) en het kwijt kunnen van de energie (22%) vaker belangrijk dan schoolleiders van scholen met cluster 3 (respectievelijk 46% en 4%).

Figuur 5.3 Aspecten van lichamelijke opvoeding die schoolleiders belangrijk vinden voor de leerlingen van hun school (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=138)

Wet passend onderwijs

Als gevolg van de invoering van de Wet passend onderwijs (2014) geeft 18 procent van de schoolleiders aan (heel) veel aanpassingen te hebben doorgevoerd (niet in figuur). Enkele aanpassingen die deze schoolleiders noemen zijn: aanstellen van een eerstegraads docent lichamelijke opvoeding, inrichting van de gymzaal verbeteren, aanschaf materialen, meer aandacht en tijd voor leerling, meer differentiatie in lessen, opstellen vakwerkplan voor lichamelijke opvoeding.

Ruim een kwart van de schoolleiders heeft nauwelijks aanpassingen gedaan als gevolg van de Wet passend onderwijs (28%) en 54 procent van de schoolleiders heeft geen aanpassingen gedaan. Zij noemen veelal dat aanpassingen niet nodig waren, omdat ze al voldeden aan de wet.

Vakwerkplan en leerlingvolgsysteem

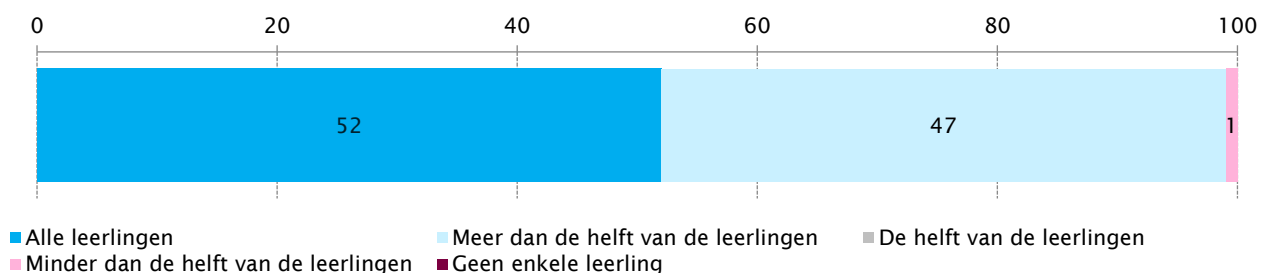
Een vakwerkplan of jaarplan voor lichamelijke opvoeding is volgens de meeste schoolleiders op hun school aanwezig (87%) (niet in figuur). Dit is ook in het regulier voortgezet onderwijs het geval (99%). Drie op de vijf schoolleiders geven aan dat de eisen voor lichamelijke opvoeding op individueel niveau worden gevolgd door middel van een leerlingvolgsysteem (62%).

Inclusiviteit

Ruim een kwart van de scholen heeft leerlingen die volgens de schoolleiders structureel niet kunnen meedoen aan de lessen lichamelijke opvoeding (28%) (niet in figuur). Dit gaat om gemiddeld één leerling per klas. In cluster 4 scholen zijn significant vaker leerlingen die structureel niet meedoen (42%) dan in cluster 3 scholen (17%).

Daarnaast geeft de helft van de schoolleiders aan dat alle leerlingen die meedoen met de les lichamelijke opvoeding met alle activiteiten mee kunnen doen (52%) (niet in figuur). Bij 47 procent van de scholen doet meer dan de helft van de leerlingen met alle activiteiten mee, op 1 procent van de scholen doet minder dan de helft van de leerlingen met alle activiteiten mee.

Figuur 5.4 Mate waarin leerlingen tijdens een les lichamelijke opvoeding met alle activiteiten meedoen (in procenten, n=138)

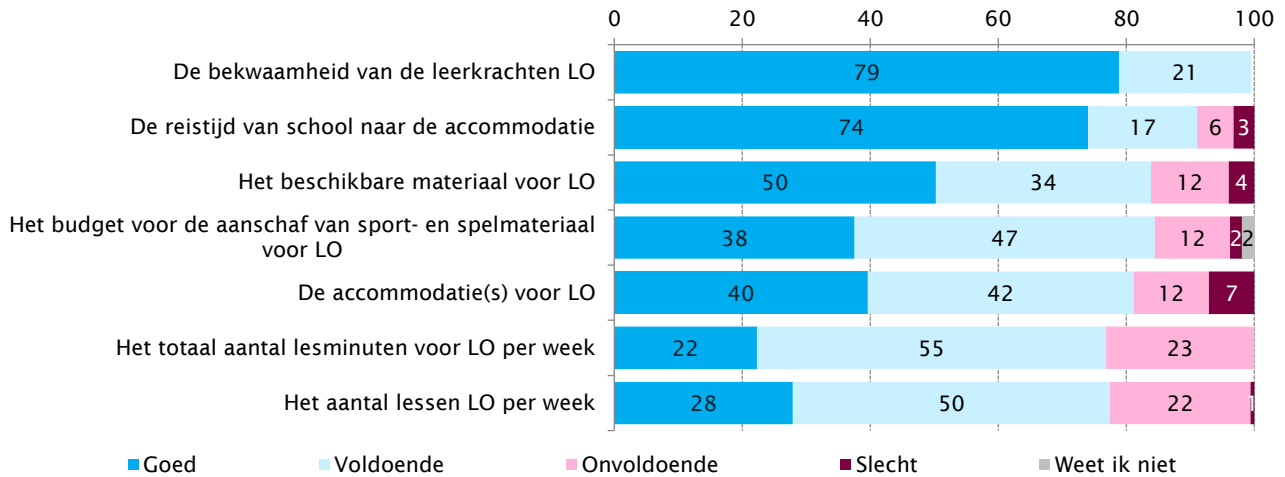
5.4 Kwaliteit lichamelijke opvoeding

Schoolleiders beoordelen de kwaliteit van lichamelijke opvoeding op hun school met een gemiddeld rapportcijfer van 7,9 (spreiding 5-10) (niet in figuur). Dit is gelijk aan de beoordeling van schoolleiders in het voortgezet onderwijs in 2014 (7,9; spreiding 4-10) en in het regulier voortgezet onderwijs (7,9; spreiding 4-10).

Alle schoolleiders zijn positief over de bekwaamheid van de leerkrachten lichamelijke opvoeding op hun schoollocatie (100% goed/voldoende) (figuur 5.5). Ook de andere organisatorische aspecten van lichamelijke opvoeding beoordeelt het grootste deel van de schoolleiders met een voldoende of goed

(minimaal 78%). Ruim één op de vijf schoolleiders vindt de lestijd lichamelijke opvoeding onvoldoende, dit gaat zowel om het aantal lessen lichamelijke opvoeding per week (23%) als het totaal aantal lesminuten per week (23%).

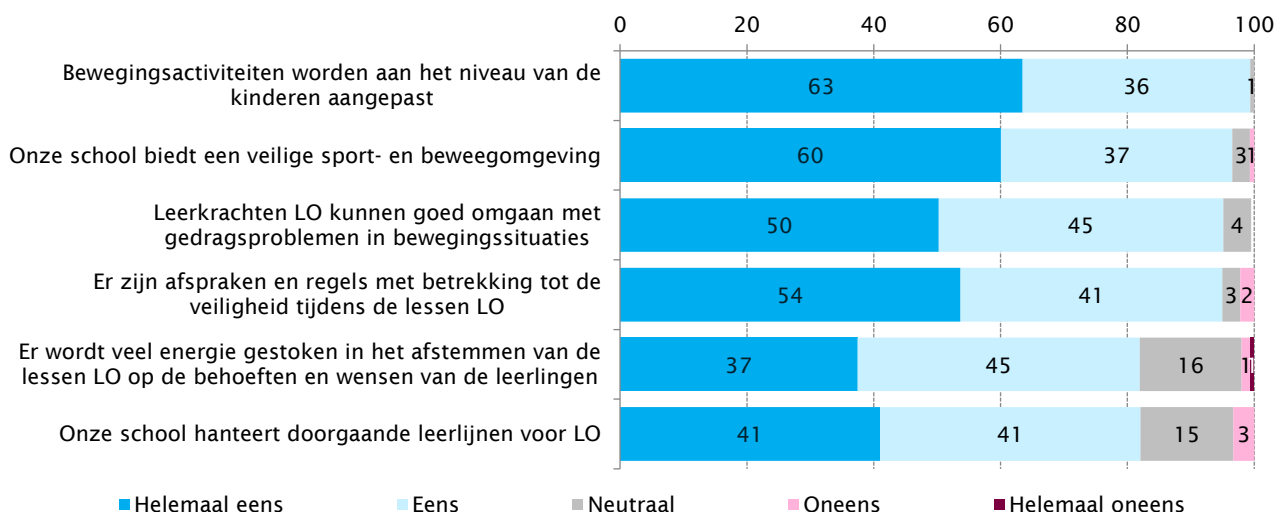
Figuur 5.5 Beoordeling van schoolleiders van verschillende aspecten van lichamelijke opvoeding (LO; in procenten, n=138)

Vakinhoudelijke inbedding

Schoolleiders zijn het bijna allemaal (helemaal) eens met stellingen die gaan over inhoudelijke aspecten van lichamelijke opvoeding, zoals het aanpassen van activiteiten aan het niveau van de kinderen (99%) en het bieden van een veilige sport- en bewegomgeving (96%) (figuur 5.6). Enkele schoolleiders nemen een neutrale houding in of zijn het oneens als het gaat om het afstemmen van lessen op de behoeften van leerlingen (18%) en het hanteren van doorgaande leerlijnen voor lichamelijke opvoeding (18%). Bijna geen enkele schoolleider is het (helemaal) oneens met de stellingen.

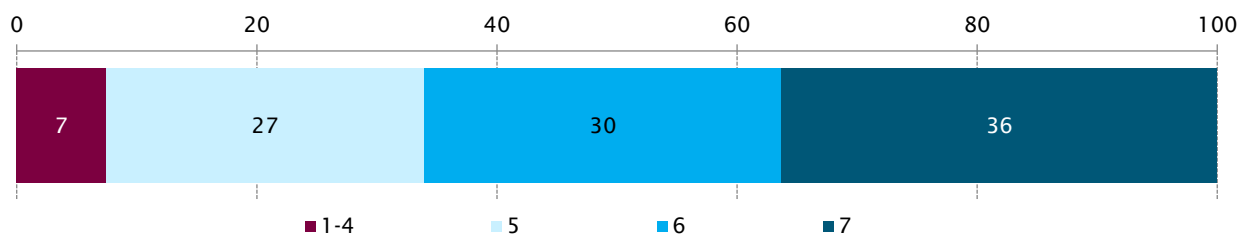
Figuur 5.6 Oordeel van schoolleiders over vakinhoudelijke aspecten van lichamelijke opvoeding (LO) op hun schoollocatie (in procenten, n=78)

Individuele aandacht

Op een schaal van één (onvoldoende) tot zeven (voldoende) geven schoolleiders gemiddeld een 5,9 (spreiding 2-7) als het gaat om de mate waarin het lukt de leerlingen genoeg persoonlijke aandacht te geven tijdens de lessen lichamelijke opvoeding. De meeste schoolleiders geven een 5, 6 of 7 (figuur 5.7).

Figuur 5.7 Mate waarin het volgens schoolleiders lukt om leerlingen voldoende persoonlijke aandacht te geven tijdens de lessen lichamelijke opvoeding op een schaal van 1 tot 7 (in procenten, n=138)

Aandacht voor motorische ontwikkeling bij achterstand

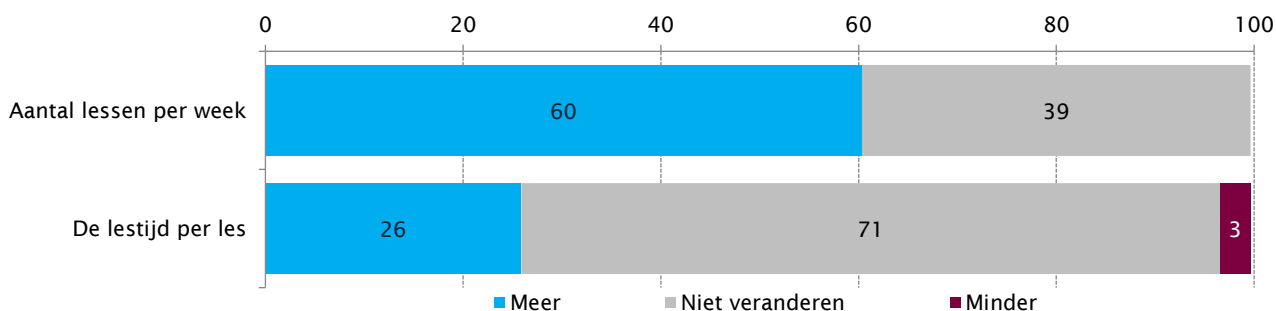
22 procent van de schoolleiders geeft aan dat op hun school extra aandacht is voor de motorische ontwikkeling van leerlingen met achterstanden buiten de reguliere lessen lichamelijke opvoeding door middel van Motorische Remedial Teaching (MRT) (niet in figuur). 14 procent van de schoolleiders biedt hiervoor op hun school structureel ‘steunlessen’ of Club Extra aan. Een op de vijf schoolleiders geeft aan dat op incidentele basis extra aandacht aan motorische ontwikkeling wordt geschonken (21%). Op 43 procent van de scholen wordt aan leerlingen met achterstanden geen extra ondersteuning aangeboden op het gebied van motorische ontwikkeling. Schoolleiders van cluster 3 scholen geven significant vaker aan dat zij structureel MRT aanbieden (28%) dan schoolleiders van cluster 4 scholen (10%).

Wensen voor verandering

Drie op de vijf schoolleiders willen graag meer lessen lichamelijke opvoeding per week aanbieden (60%) (figuur 5.8). Wat betreft de lestijd per les is een groot deel van de schoolleiders tevreden, 71 procent wil aan de lestijd niets veranderen. Minder lessen of lestijd wil bijna geen enkele schoolleider.

41 procent van de schoolleiders wil iets anders aan lichamelijke opvoeding op hun school veranderen en heeft toegelicht wat de wensen zijn. 39 procent van deze schoolleiders wil iets veranderen aan de accommodatie: zij willen een eigen gymzaal, een gymzaal dicht(er) bij de school, een grotere accommodatie of een buitenaccommodatie. 16 procent van de schoolleiders wil uitbreiding van het personeel of assistentie tijdens de lessen om de veiligheid beter te kunnen garanderen en/of meer te kunnen differentiëren in de lessen. Onder overige punten zijn de invoering van schoolzwemmen, kleinere groepen, meer buitenschoolse activiteiten en een andere lesindeling meer dan één keer genoemd.

Figuur 5.8 Wens van schoolleiders voor veranderen aantal lessen lichamelijke opvoeding per week en lestijd per les (in procenten, n=138)

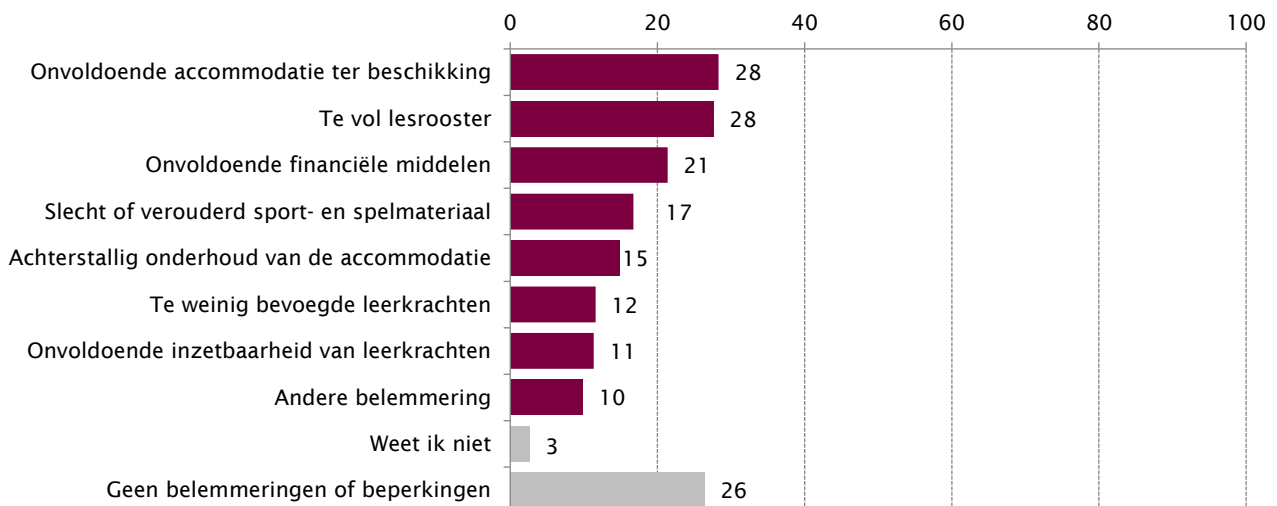

Belemmeringen

Een kwart van de schoolleiders ervaart geen belemmeringen in het realiseren van de plannen en ambities voor lichamelijke opvoeding (26%) (figuur 5.9). Dit is een groter deel dan schoolleiders (14%) en sectieleiders (14%) in het regulier voortgezet onderwijs (niet in figuur). Onvoldoende accommodatie en een te vol lesrooster zijn de meest genoemde belemmeringen van schoolleiders die wel belemmeringen ervaren (28%). In het regulier voortgezet onderwijs ervaren schoolleiders met name onvoldoende financiële middelen (61%) als belemmering. Ook vindt een groter deel van de schoolleiders dat er onvoldoende accommodatie is (51%) dan schoolleiders in het voortgezet speciaal onderwijs (21%).

Enkele schoolleiders noemen andere belemmeringen dan de beschreven opties (10%): wens voor assistentie om alle leerlingen een goed aanbod te kunnen bieden, geen vervangers bij lesuitval, te weinig tijd voor nieuwe ideeën in verband met administratie en vergaderingen, gebrek aan duidelijke wettelijke kaders zoals in het regulier onderwijs, geen buitenlocatie, gymzaal is te ver weg, differentiëren is lastig omdat leerlingen diverse beperkingen hebben, veel afgekeurde materialen in de gymzaal, te weinig hulp bij omkleden.

Figuur 5.9 Belemmeringen die schoolleiders ervaren in het realiseren van hun plannen of ambities met lichamelijke opvoeding (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=138)

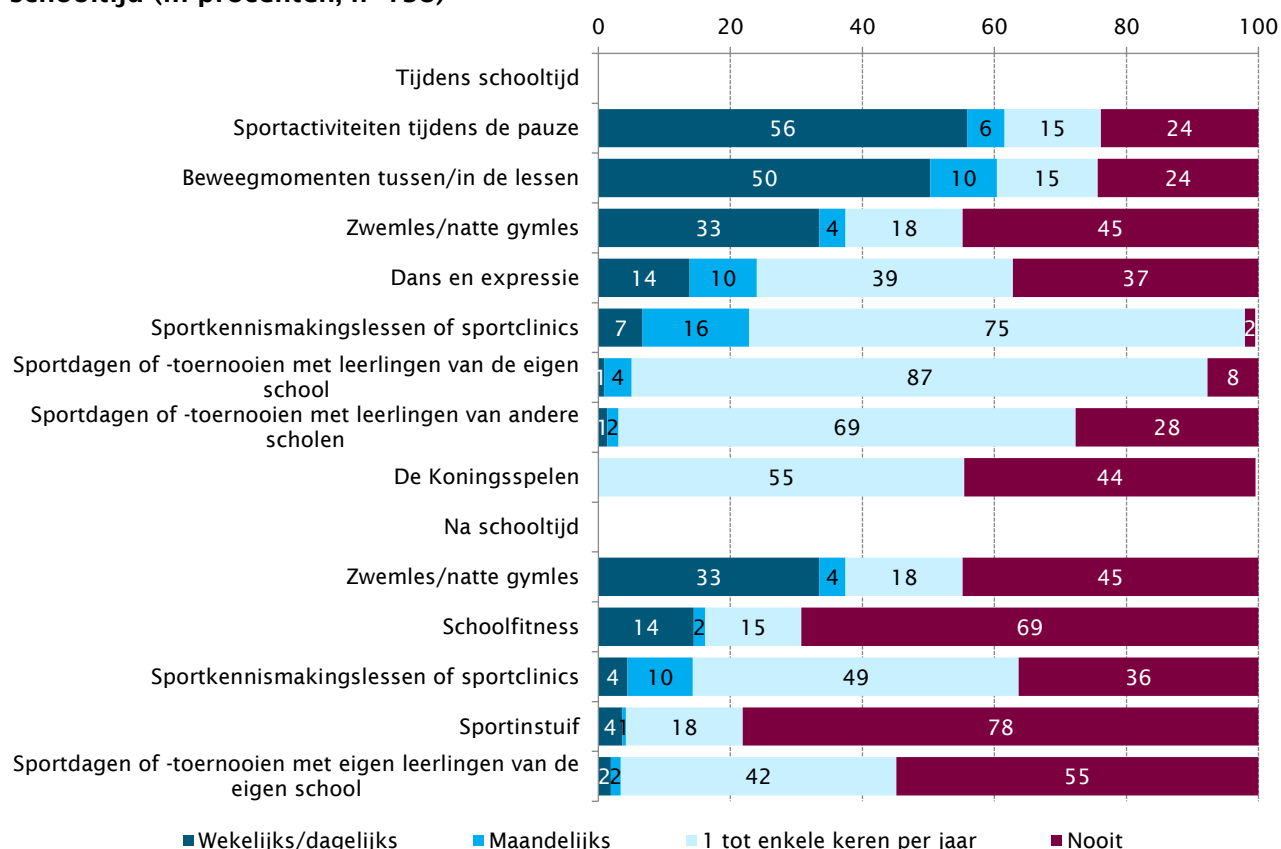
5.5 Aanvullend sport- en beweegaanbod

Sport en bewegen naast lichamelijke opvoeding

Sportactiviteiten tijdens de pauze (56%) en beweegmomenten tussen/in de lessen (50%) worden op de helft van de scholen minimaal wekelijks aan leerlingen aangeboden (figuur 5.10). Op een kwart van de scholen worden deze mogelijkheden nooit aangeboden (24%). Sportkennismakinglessen en sportdagen/-toernooien worden op bijna alle scholen minimaal jaarlijks aangeboden (respectievelijk 98% en 92%). Aan de jaarlijkse Koningspelen doet ongeveer de helft van de scholen mee (55%).

Buiten schooltijd worden voor leerlingen minder mogelijkheden voor sporten en bewegen aangeboden. Sportkennismakinglessen worden volgens schoolleiders het meest aangeboden (64%), meestal één tot enkele keren per jaar (49%). Zwemles/natte gymles wordt op minder scholen aangeboden (55%), maar wel meer frequent (33% wekelijks/dagelijks).

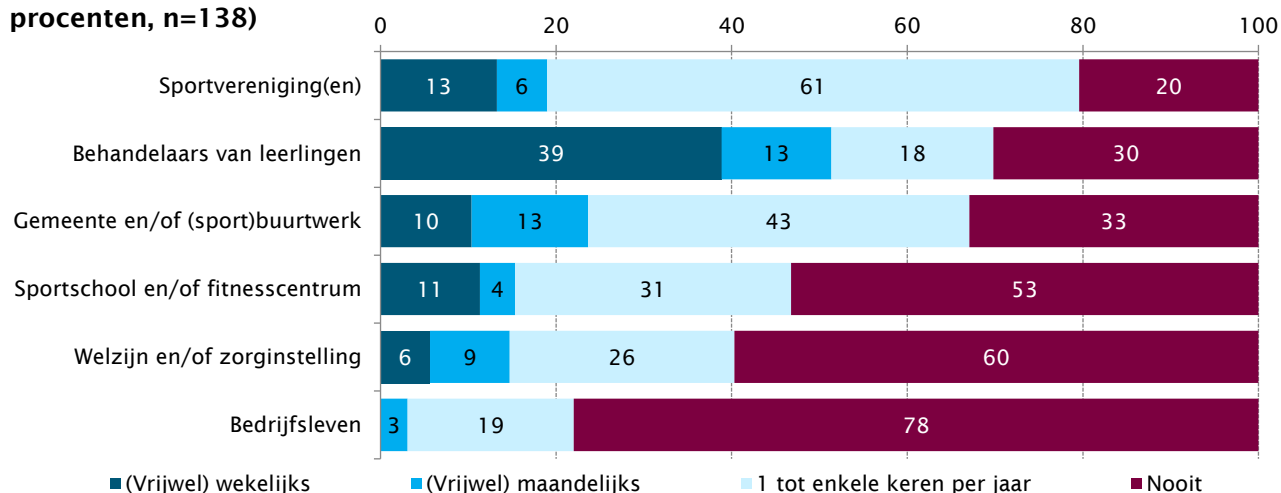
Figuur 5.10 Mogelijkheden voor sporten en bewegen voor leerlingen tijdens en buiten schooltijd (in procenten, n=138)

5.6 Externe samenwerking

Vier van de vijf schoolleiders geven aan samen te werken met sportvereniging(en) (80%), waarvan de samenwerking meestal één tot enkele keren per jaar betreft (61%) (figuur 5.11). 70 procent van de schoolleiders werkt samen met behandelaars van leerlingen, zoals fysiotherapeuten, dit betreft vaak een intensieve samenwerking door (vrijwel) wekelijks contact (39%). Met het bedrijfsleven wordt het minst samengewerkt, door één op de vijf scholen (22%), waarvan meestal één tot enkele keren per jaar (19%). Enkele schoolleiders noemen andere partijen waar zij mee samenwerken, veelal betreft dit Special Heroes (niet in figuur).

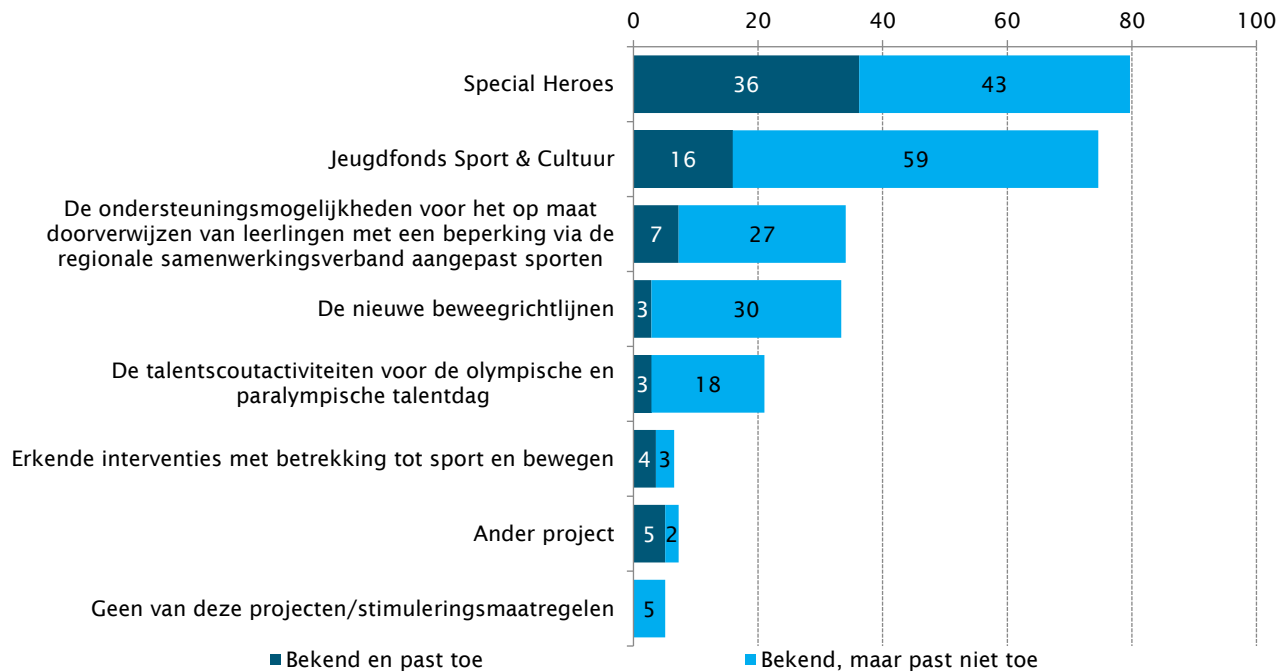
Figuur 5.11 Intensiteit van samenwerking met externe partijen volgens schoolleiders (in procenten, n=138)

Projecten en stimuleringsmaatregelen voor sport en bewegen

Bijna alle schoolleiders zijn bekend met ten minste één project of stimuleringsmaatregel op het gebied van sport en bewegen voor leerlingen (figuur 5.12). De meeste schoolleiders zijn bekend met Special Heroes (79%) en/of het Jeugdfonds Sport & Cultuur (75%). Een deel van deze schoolleiders geeft aan dat hun school gebruikmaakt van Special Heroes (36%) of het Jeugdfonds Sport & Cultuur (16%). Onder andere beschreven projecten noemen schoolleiders (7%): g-teams, iedereen kan sporten, Jump In, Natuurlijk Bewegen, SportFriends en Uniek Sporten.

Figuur 5.12 Projecten/stimuleringsmaatregelen op het gebied van sport en bewegen waar schoolleiders mee bekend zijn en/of toepassen (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=138)

Buurtsportcoaches

Op 44 procent van de scholen zijn volgens schoolleiders één of meer buurtsportcoaches actief (niet in figuur). Hiervan is 18 procent (vrijwel) wekelijks op school actief, 4 procent maandelijks en 21 procent één tot enkele keren per jaar. Buurtsportcoaches worden met name ingezet voor het organiseren van naschools sport- en beweegaanbod (68%), gevolgd door inzet als vakleerkracht lichamelijke opvoeding (25%) en het organiseren van sport- en beweegaanbod tijdens de pauze (19%). Een kwart van de schoolleiders die met buurtsportcoaches werken noemt andere taken: organiseren van en ondersteunen bij sportdagen en sportclinics, en het leggen van contact tussen scholen en sportverenigingen.

5.7 Gezondheid op school

36 procent van de schoolleiders geeft aan dat hun school een structureel en beschreven beleid op het vlak van gezondheidsbevordering van leerlingen heeft (niet in figuur). 35 procent van de schoolleiders heeft dit op hun schoollocatie niet, en 29 procent van de schoolleiders is daarvan niet op de hoogte.

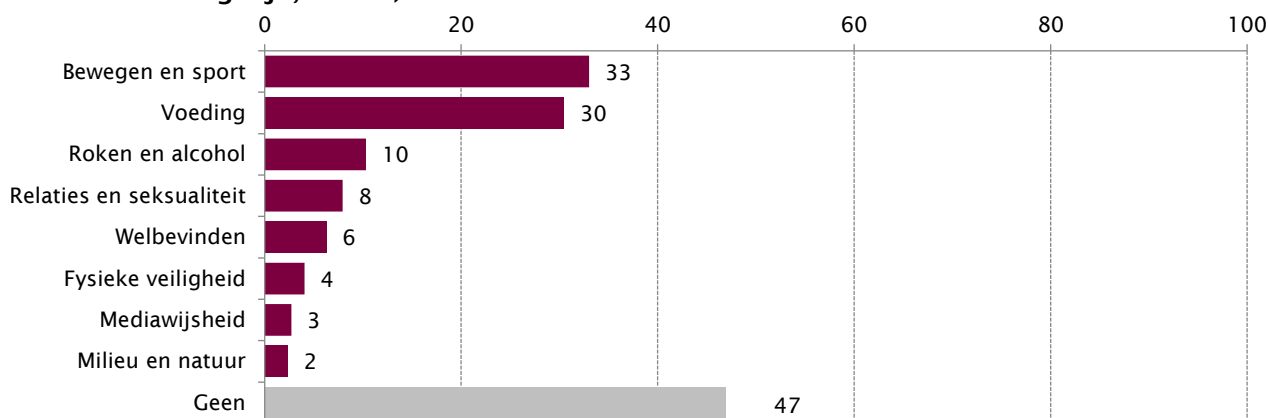
42 procent van de schoolleiders geeft aan dat hun school op dit moment van het ondersteuningsaanbod van de Gezonde School gebruikmaakt. 48 procent van de schoolleiders maakt daarvan geen gebruik, 10 procent van de schoolleiders weet dit niet.

Bijna de helft van de schoolleiders geeft aan dat op hun school een Gezonde School-coördinator aanwezig is (47%), een even groot deel van de schoolleiders geeft aan van niet (47%). Enkele schoolleiders geven aan daarvan niet op de hoogte te zijn (6%).

Meer dan de helft van de schoolleiders geeft aan dat hun school minimaal één Gezonde Schoolvignet bezit (53%) (figuur 5.13). Dit betreft meestal het vignet Bewegen en sport (33%) en/of Voeding (30%). Scholen met een Gezonde Schoolcoördinator hebben significant vaker een Gezonde Schoolvignet (85%) dan scholen zonder Gezonde Schoolcoördinator (30%).

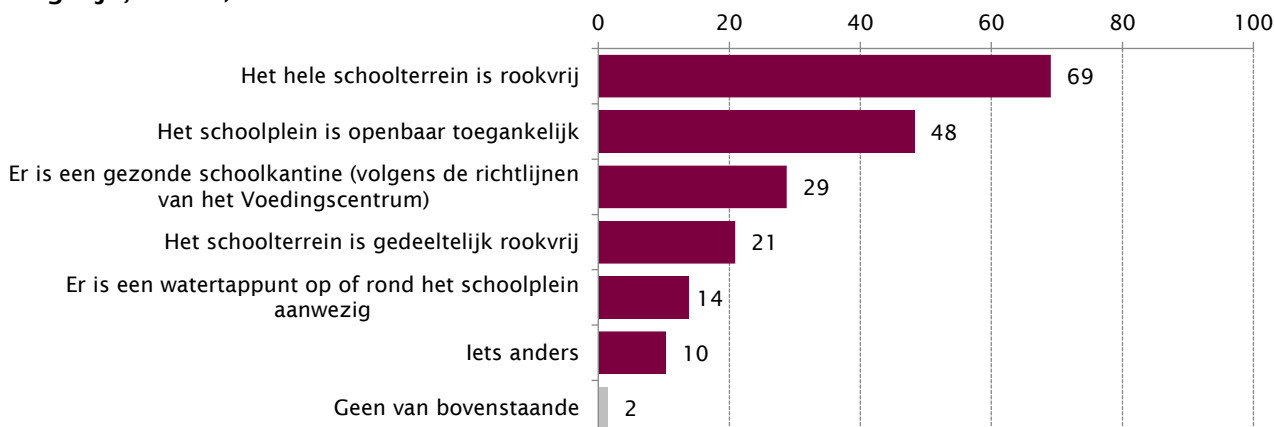
Schoolleiders van scholen die van de ondersteuning Gezonde School gebruikmaken, hebben significant vaker een structureel en beschreven beleid op het vlak van gezondheidsbevordering (56%), een Gezonde Schoolcoördinator (95%) en een Gezonde Schoolvignet (88%) dan schoolleiders die niet van de ondersteuning Gezonde School gebruikmaken (respectievelijk 18%, 8% en 24%) (niet in figuur).

Figuur 5.13 Bezit Gezonde Schoolvignet(ten) volgens schoolleiders (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=138)

In het Nationaal Preventieakkoord staan verschillende acties beschreven die scholen met betrekking tot een gezonde schoolomgeving kunnen uitvoeren (zie figuur 5.14). Een groot deel van de schoolterreinen in het voortgezet speciaal onderwijs is volgens schoolleiders rookvrij (69%). De helft van de schoolpleinen is openbaar toegankelijk (48%). Onder andere situaties die horen bij een gezonde schoolomgeving (10%) komt vooral schoolfruit naar voren en een enkele keer dat wordt toegewerkt naar een gezonde schoolkantine.

Figuur 5.14 Situaties met betrekking tot een gezonde schoolomgeving die volgens schoolleiders op hun schoollocatie van toepassing zijn (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=138)

6. Praktijkonderwijs

6.1 Organisatie lichamelijke opvoeding

Lestijd

Drie kwart van de scholen voor praktijkonderwijs werken met leerjaren (74%, niet in tabel), de andere scholen werken met fasen (26%). Voor beide soorten blijkt het aantal lessen lichamelijke opvoeding per week af te nemen van gemiddeld 2,9/3,1 lessen per week in leerjaar/fase 1 naar 1,2/1,8 lessen per week in latere leerjaren/fase 3 (tabel 5.1).

Schoolleiders geven aan gemiddeld 48 minuten in te roosteren voor één les lichamelijke opvoeding (niet in tabel). Hun inschatting van de effectieve lestijd is 39 minuten. Hiermee wordt de tijd bedoeld die de leerlingen daadwerkelijk in de gymzaal zijn, dus exclusief reistijd naar de gymzaal en omkleden. Dit is ongeveer 19 procent minder dan de ingeroosterde lestijd.

Het aantal ingeroosterde lesminuten per week is berekend door het aantal lessen per week te vermenigvuldigen met de ingeroosterde lestijd per les die schoolleiders aangeven. Het gemiddeld aantal lesminuten per week neemt af van respectievelijk 137 en 145 minuten in leerjaar/fase 1 tot 59 en 82 minuten in het laatste leerjaar/fase (tabel 6.1).

In vergelijking met 2015 zijn weinig verschillen zichtbaar in aantal lessen en lesminuten per week. In leerjaar 4, latere leerjaren en fase 3 ligt het gemiddelde van het aantal lessen per week lager dan in 2015. Daardoor ligt de totale ingeroosterde lestijd per week ook lager, aangezien de lestijd per les ten opzichte van 2015 nauwelijks verschilt (2015: 50 minuten, 2019: 48 minuten).

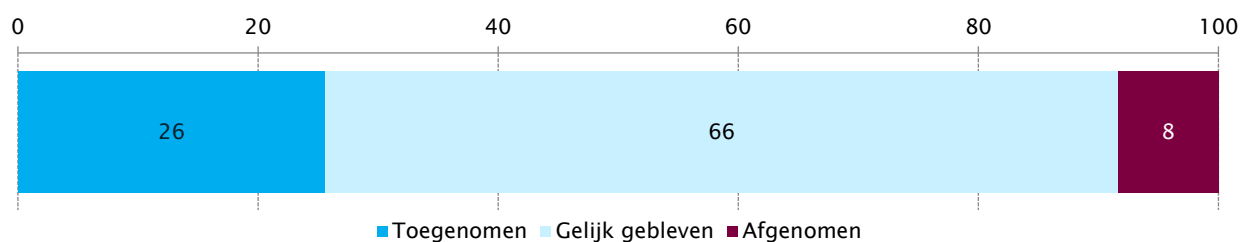
Tabel 6.1 Gemiddeld aantal lessen lichamelijke opvoeding per week en ingeroosterde lesminuten per week in het praktijkonderwijs in 2015¹⁶ (n=92) en 2019 (n=78)

	Lessen per week		Ingeroosterde lesminuten per week		Aantal respondenten	
	2019	2015	2019	2015	2019	2015
Leerjaar 1	2,9	2,9	137	132	57	77
Leerjaar 2	2,6	2,8	124	127	57	77
Leerjaar 3	2,3	2,5	110	112	57	76
Leerjaar 4	1,7	2,1	82	93	53	72
Latere leerjaren	1,2	1,7	59	76	38	49
Fase 1	3,1	3,1	145	142	21	13
Fase 2	2,6	2,9	119	128	21	14
Fase 3	1,8	2,2	82	99	20	13

Twee derde van de schoolleiders geeft aan dat het aantal lessen voor lichamelijke opvoeding in de afgelopen vijf schooljaren gelijk is gebleven (66%) (figuur 6.1). Een kwart van de schoolleiders geeft aan dat het aantal lessen is toegenomen (26%), met name bij kleine scholen (37%).

¹⁶ Gegevens komen uit 'Bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs – Nulmeting 2015' (Lucassen et al., 2016).

Figuur 6.1 Ontwikkeling aantal uren lichamelijke opvoeding over de afgelopen vijf jaar volgens schoolleiders in het praktijkonderwijs (in procenten, n=78)

Lesuitval

Volgens de meeste schoolleiders vallen er zelden of nooit lessen lichamelijke opvoeding uit (84%) (niet in figuur). De overige schoolleiders geven aan dat enkele keren per maand lessen uitvallen (16%). De belangrijkste redenen die zij daarbij noemen zijn: ziekte of afwezigheid van de docent (73%) en incidentele gebeurtenissen zoals vieringen/uitstapjes (68%).

Inzet leerkrachten

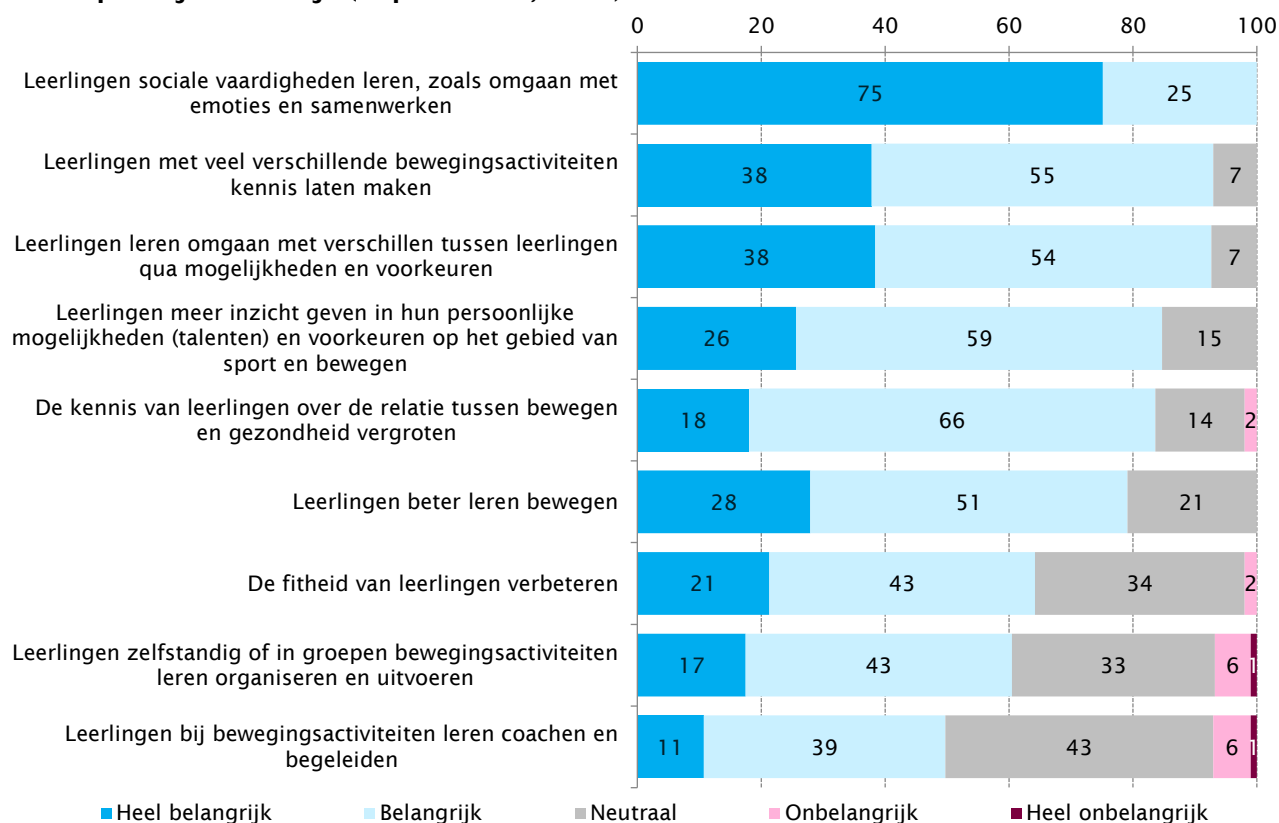
In het praktijkonderwijs is de inzet van vakleerkrachten verplicht. Gemiddeld zijn twee docenten lichamelijke opvoeding werkzaam in het praktijkonderwijs met een formatie-omvang van gemiddeld 1,5 fte. Het aantal docenten op een schoollocatie varieert van één tot vijf. Ten opzichte van 2015 is wat betreft inzet nauwelijks verandering zichtbaar (2015: gemiddeld 2,2 docenten met 1,4 fte).

6.2 Werkwijze lichamelijke opvoeding

Leerdoelen

Alle schoolleiders in het praktijkonderwijs vinden het (heel) belangrijk dat leerlingen door lichamelijke opvoeding sociale vaardigheden leren, zoals omgaan met emoties en samenwerken (100%) (figuur 6.2). Ook het kennismaken met verschillende bewegingsactiviteiten en leren omgaan met verschillen tussen leerlingen vinden bijna alle schoolleiders (heel) belangrijk (92%). Deze leerdoelen vallen onder de sleutels 'leren bewegen' en 'bewegen beleven' (zie hoofdstuk 2). De sleutel 'bewegen regelen' (leren coachen en begeleiden, leren organiseren en uitvoeren) wordt door minder schoolleiders belangrijk gevonden, maar nog steeds vindt minimaal de helft deze leerdoelen (heel) belangrijk.

Figuur 6.2 Mate van belangrijkheid leerdoelen lichamelijke opvoeding volgens schoolleiders in het praktijkonderwijs (in procenten, n=78)

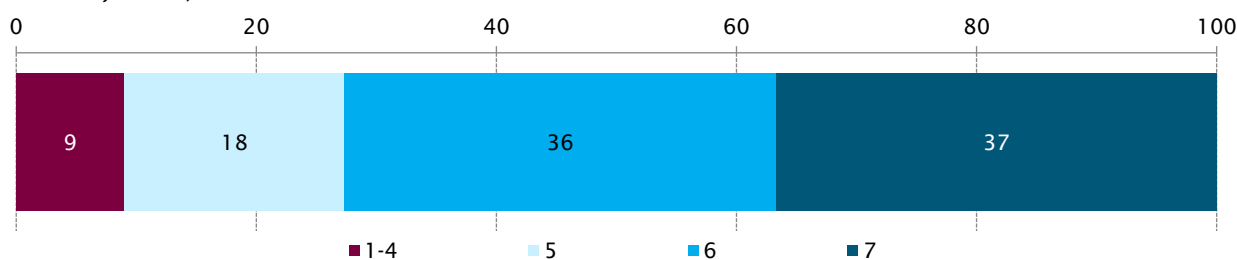
Vakinhoudelijke inbedding

Op bijna alle schoollocaties wordt volgens schoolleiders met een jaarplan of vakwerkplan voor lichamelijke opvoeding gewerkt (92%) (niet in figuur). Ook hanteren de meeste scholen doorgaande leerlijnen voor lichamelijke opvoeding (83%). De helft van de schoolleiders geeft aan dat op hun schoollocatie de eisen voor lichamelijke opvoeding van leerlingen op individueel niveau gevolgd worden (50%). Hierin zijn ten opzichte van 2015 geen veranderingen opgetreden.

Individuele aandacht

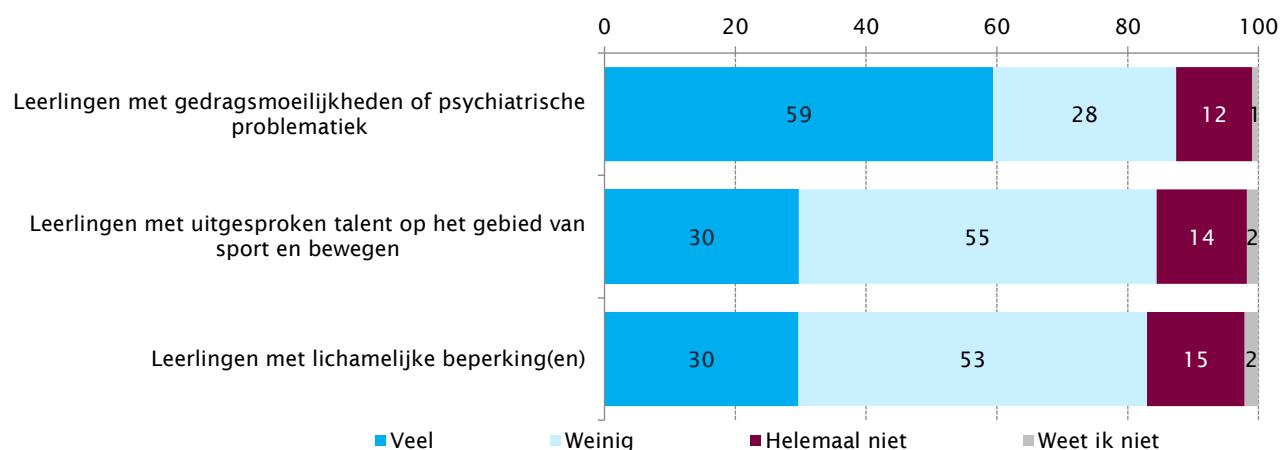
Schoolleiders zijn gevraagd om aan te geven op een schaal van 1 (onvoldoende) tot 7 (voldoende) in hoeverre het lukt om leerlingen persoonlijke aandacht te geven tijdens de lessen lichamelijke opvoeding. Gemiddeld geven zij een 6,0 (spreiding 3-7). Ruim een derde van de schoolleiders geeft de maximale score (7; 37%) (figuur 6.3). Volgens schoolleiders is er dus voldoende aandacht voor individuen.

Figuur 6.3 Mate waarin het volgens schoolleiders lukt om leerlingen voldoende persoonlijke aandacht te geven tijdens de lessen lichamelijke opvoeding op een schaal van 1 tot 7 (in procenten, n=78)

Op een ruime meerderheid van de scholen wordt volgens schoolleiders op het gebied van sport en bewegen veel extra aandacht geschonken aan leerlingen met gedragsmoeilijkheden of psychiatrische problemen (59%) (figuur 6.4). De overige scholen geven veelal ook aandacht aan deze groep leerlingen, maar weinig (28%). Leerlingen met uitgesproken talent op het gebied van sport en bewegen en leerlingen met lichamelijke beperking(en) krijgen op de meeste scholen extra aandacht, maar veelal weinig (respectievelijk 55% en 53%).

Figuur 6.4 Mate waarin volgens schoolleiders extra aandacht is voor sporten en bewegen bij specifieke groepen leerlingen in het praktijkonderwijs (in procenten, n=78)

Motorische ontwikkeling bij achterstand

Extra aandacht voor de motorische ontwikkeling van leerlingen met achterstanden buiten de reguliere lessen lichamelijke opvoeding is volgens schoolleiders aanwezig op een kwart van de schoollocaties door middel van Motorische Remedial Teaching (MRT) (23%) (niet in figuur). 13 procent van de schoolleiders biedt hiervoor structureel ‘steunlessen’ of Club Extra (13%) aan, en op 22 procent van de scholen wordt volgens schoolleiders incidenteel extra aandacht aan motorische ontwikkeling geschonken. Bijna de helft van de schoolleiders biedt geen extra ondersteuning op het gebied van motorische ontwikkeling aan leerlingen met achterstanden (48%).

Motivatieproblemen

Ruim drie kwart van de schoolleiders in het praktijkonderwijs geeft aan dat op hun schoollocatie leerlingen zijn met motivatieproblemen voor lichamelijke opvoeding (77%) (niet in figuur). Ter vergelijking: in het reguliere voortgezet onderwijs geeft 54 procent van de sectieleiders lichamelijke opvoeding aan motivatieproblemen bij leerlingen te zien (Slot-Heijs & Lucassen, 2018).

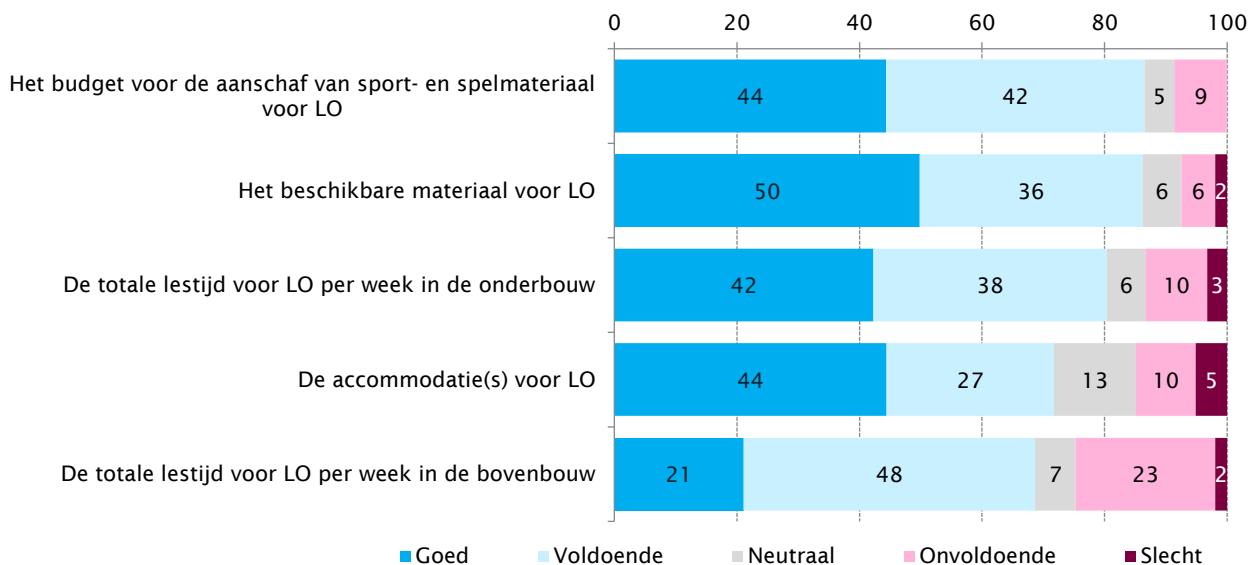
De helft van de schoolleiders die te maken heeft met motivatieproblemen op hun schoollocatie geeft aan dat de motivatieproblematiek in de afgelopen jaren niet is veranderd (53%), 30 procent geeft aan dat de motivatieproblematiek is toegenomen en 16 procent ziet een afname. Uit open antwoorden blijkt dat veel schoolleiders geen specifieke groepen kunnen identificeren waarin motivatieproblemen vaker voorkomen, dit is divers of individu-afhankelijk. Een aantal schoolleiders ziet met name motivatieproblemen bij meisjes, de oudere leerlingen of zij noemen specifiek meisjes vanaf 15/16 jaar.

6.3 Kwaliteit lichamelijke opvoeding

Schoolleiders beoordelen de kwaliteit van lichamelijke opvoeding op hun schoollocatie met het rapportcijfer 7,8 (spreiding 5-10) (niet in figuur). Dit is nagenoeg gelijk aan de beoordeling van schoolleiders in 2015 (rapportcijfer 7,7).

Alle organisatorische aspecten van lichamelijke opvoeding worden door een ruime meerderheid van de schoolleiders als voldoende of goed beoordeeld (figuur 6.5). Met name over (budget voor) materiaal zijn schoolleiders positief. De totale lestijd voor lichamelijke opvoeding in de bovenbouw wordt door een kwart van de schoolleiders als onvoldoende of slecht beoordeeld (25%).

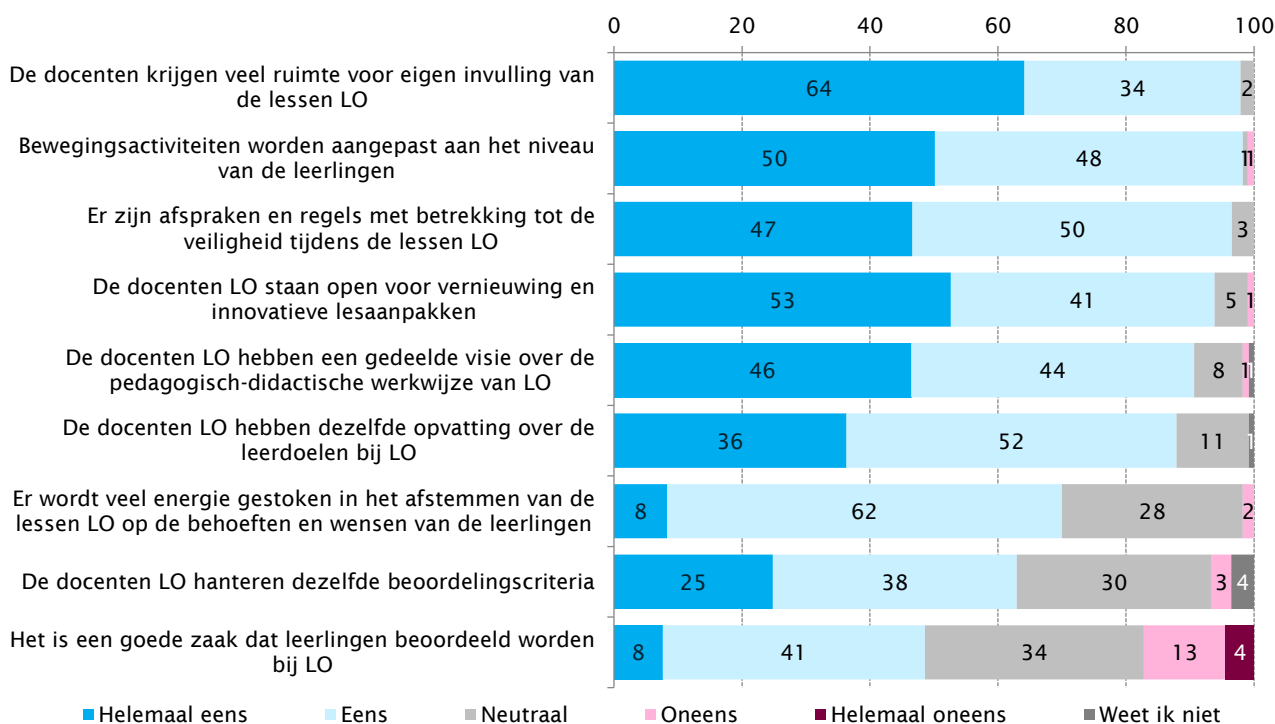
Figuur 6.5 Beoordeling van schoolleiders in het praktijkonderwijs voor de organisatie van lichamelijke opvoeding (LO) op hun schoollocatie (in procenten, n=78)

Beoordeling vakinhoudelijke aspecten

Wat betreft vakinhoudelijke aspecten van lichamelijke opvoeding vinden nagenoeg alle schoolleiders dat docenten lichamelijke opvoeding op hun schoollocatie veel ruimte voor eigen invulling van de lessen krijgen (98% (helemaal) eens) en dat bewegingsactiviteiten aan het niveau van de leerlingen worden aangepast (98% (helemaal) eens) (figuur 6.6). Over het aspect beoordelen is de minste consensus tussen schoolleiders: 17 procent van de schoolleiders vindt het geen goede zaak dat leerlingen bij lichamelijke opvoeding beoordeeld worden, 49 procent vindt dat wel een goede zaak en een derde van de schoolleiders neemt een neutrale houding aan (34%). Ook wat betreft het hanteren van dezelfde beoordelingscriteria door docenten lichamelijke opvoeding neemt bijna een derde van de schoolleiders een neutrale houding aan (30%), maar zijn de meeste andere schoolleiders het met de stelling (helemaal) eens (63%).

Figuur 6.6 Oordeel van schoolleiders over vakinhoudelijke aspecten van lichamelijke opvoeding (LO) op hun schoollocatie (in procenten, n=78)

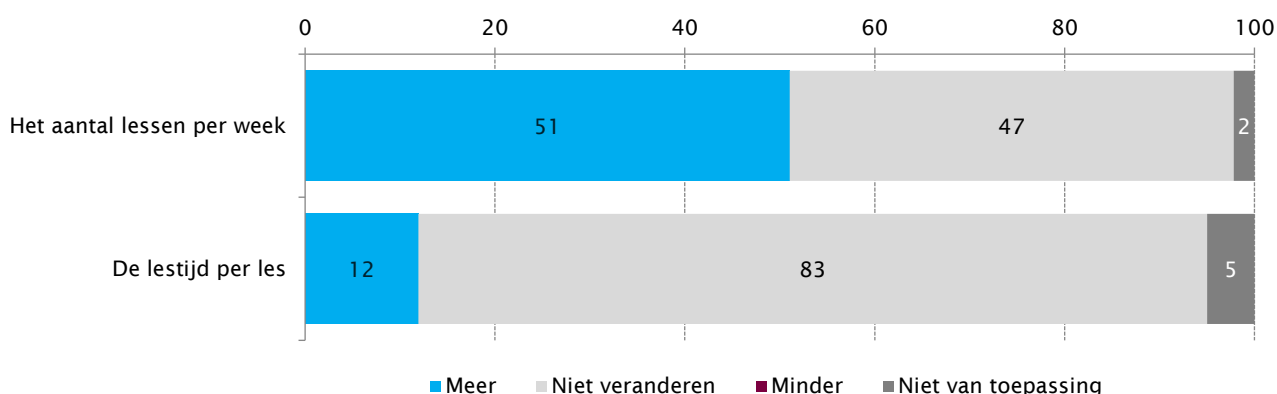

Wensen voor de toekomst

De helft van de schoolleiders wil het aantal lessen per week vermeerderen (51%) (figuur 6.7). De andere schoolleiders hebben geen wens tot verandering van het aantal lessen (47%), voor 2 procent is dit niet van toepassing. Wat betreft de lestijd per les lichamelijke opvoeding hebben de meeste schoolleiders geen wens voor verandering (83%). De overige schoolleiders willen meer lestijd (12%) of geven aan dat dit niet van toepassing is (5%). Geen enkele schoolleider heeft de wens om de lestijd per les of het aantal lessen per week te verminderen.

27 procent van de schoolleiders heeft als open antwoord aangegeven iets anders dan het aantal lessen of de lestijd per les aan lichamelijke opvoeding te willen veranderen. Zij geven uiteenlopende antwoorden, die grofweg in te delen zijn in de volgende categorieën: betere faciliteiten (accommodatie en materialen), meer financiën voor lichamelijke opvoeding, opstarten van Motorische Remedial Teaching of verbinden school en sportverenigingen.

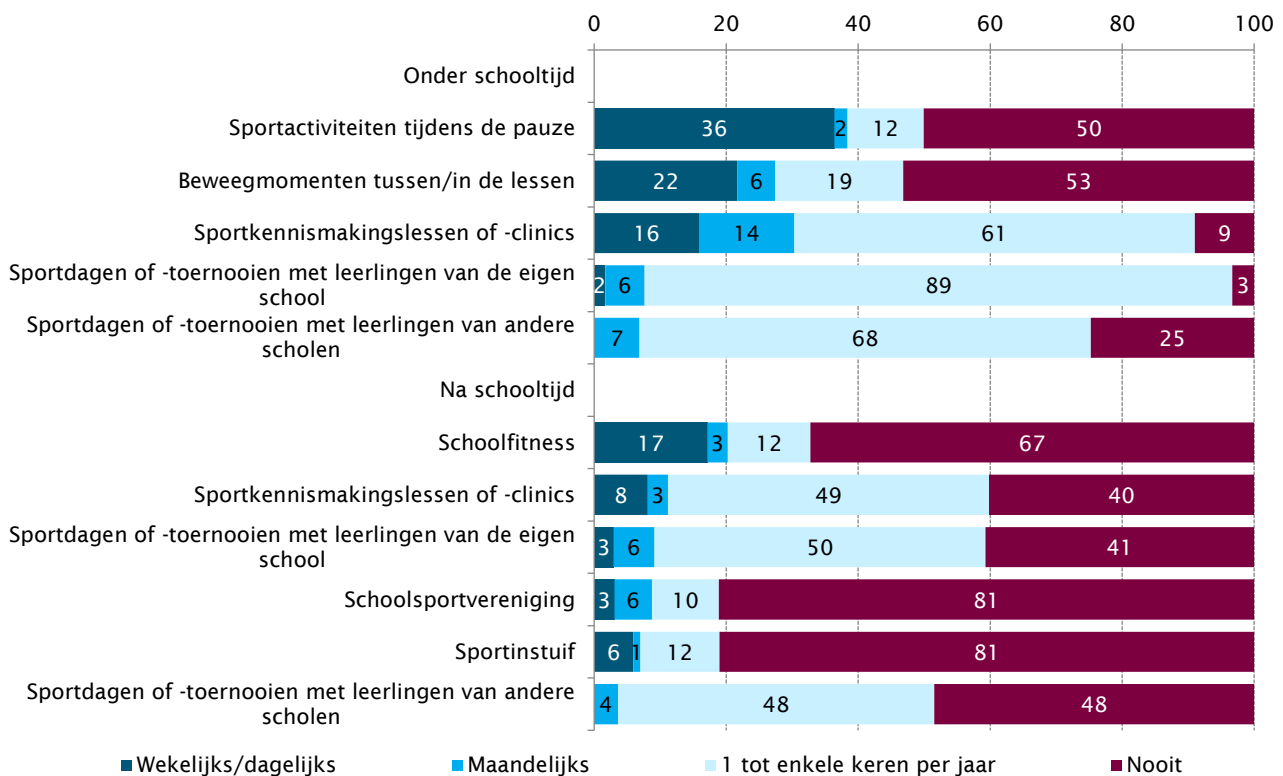
Figuur 6.7 Wens van schoolleiders voor veranderen aantal lessen lichamelijke opvoeding per week en lestijd per les (in procenten, n=78)

6.4 Sport en bewegen naast lichamelijke opvoeding

13 procent van de scholen heeft een sportklas (niet in figuur). Sportactiviteiten tijdens de pauze worden volgens schoolleiders op de helft van de scholen georganiseerd (50%), waarvan bij 26 procent (vrijwel) dagelijks (26%) (figuur 6.8). Op bijna alle schoollocaties wordt volgens schoolleiders minimaal één keer per jaar een sportdag of -toernooi met leerlingen van de eigen school (97%) en/of sportkennismakingslessen of sportclinics (91%) georganiseerd. Na schooltijd bieden schoolleiders minder (frequent) aanbod dan tijdens schooltijd. Een meerderheid van de schoolleiders biedt leerlingen sportkennismakingslessen (60%) aan, en sportdagen/-toernooien met leerlingen van de eigen school (59%) of andere scholen (52%).

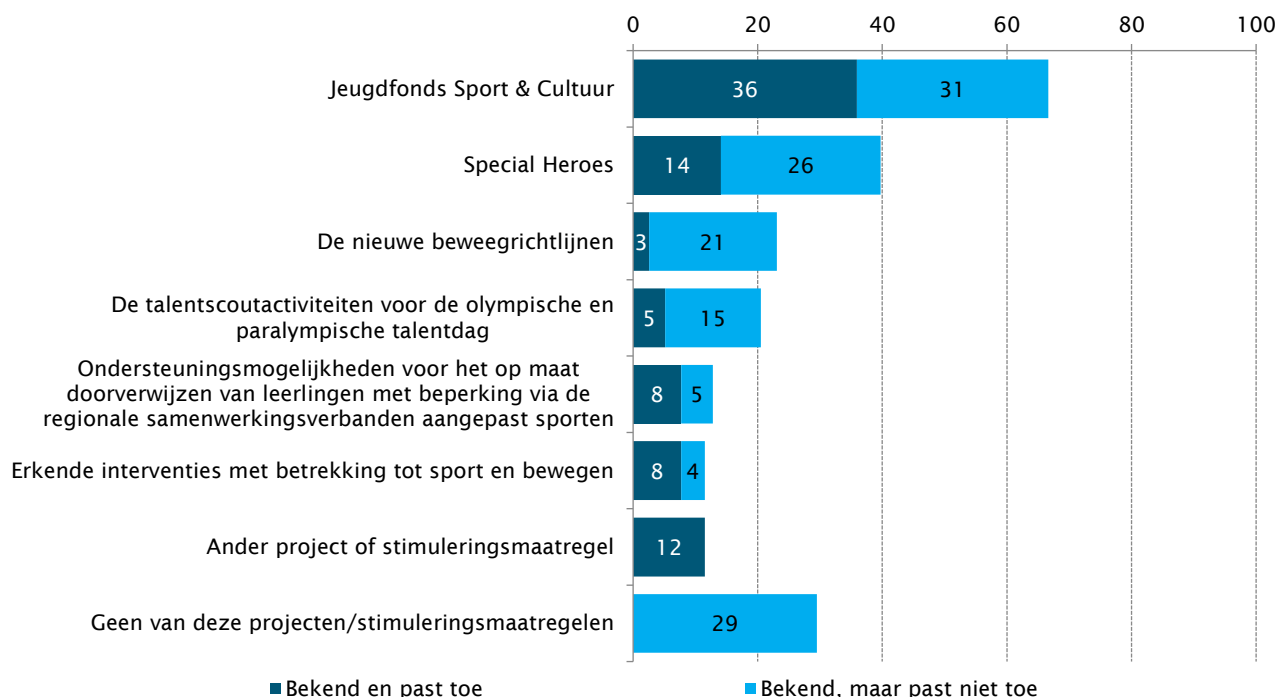
Figuur 6.8 Mogelijkheden voor sporten en bewegen voor leerlingen in het praktijkonderwijs tijdens en na schooltijd volgens schoolleiders (in procenten, n=78)

6.5 Externe samenwerking

Twee derde van de schoolleiders in het praktijkonderwijs is bekend met het Jeugdfonds Sport & Cultuur (67%) (figuur 6.9). Ongeveer de helft maakt daarvan gebruik (36%). De andere projecten of stimuleringsmaatregelen zijn bij een aanzienlijk minder groot deel van de schoolleiders bekend. 12 procent van de schoolleiders kent een sport- of beweeginterventie. Na een doorvraag over welke interventie(s) zij kennen, komen 'Alleen jij bepaalt', 'Rots en water', 'Schooljudo', 'ProTalents' en 'Sportcarrousel' naar voren. 16 procent van de schoolleiders geeft aan geen project of stimuleringsmaatregel voor sport en bewegen te kennen.

Figuur 6.9 Projecten/stimuleringsmaatregelen op het gebied van sport en bewegen waar schoolleiders mee bekend zijn en/of toepassen (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=78)

Buurtsportcoaches

Op 30 procent van de scholen is volgens schoolleiders een buurtsportcoach actief (niet in figuur). Hiervan is de frequentie meestal één tot enkele keren per jaar (19%). Op 58 procent van de scholen wordt geen buurtsportcoach ingezet, 12 procent van de schoolleiders is hiervan niet op de hoogte.

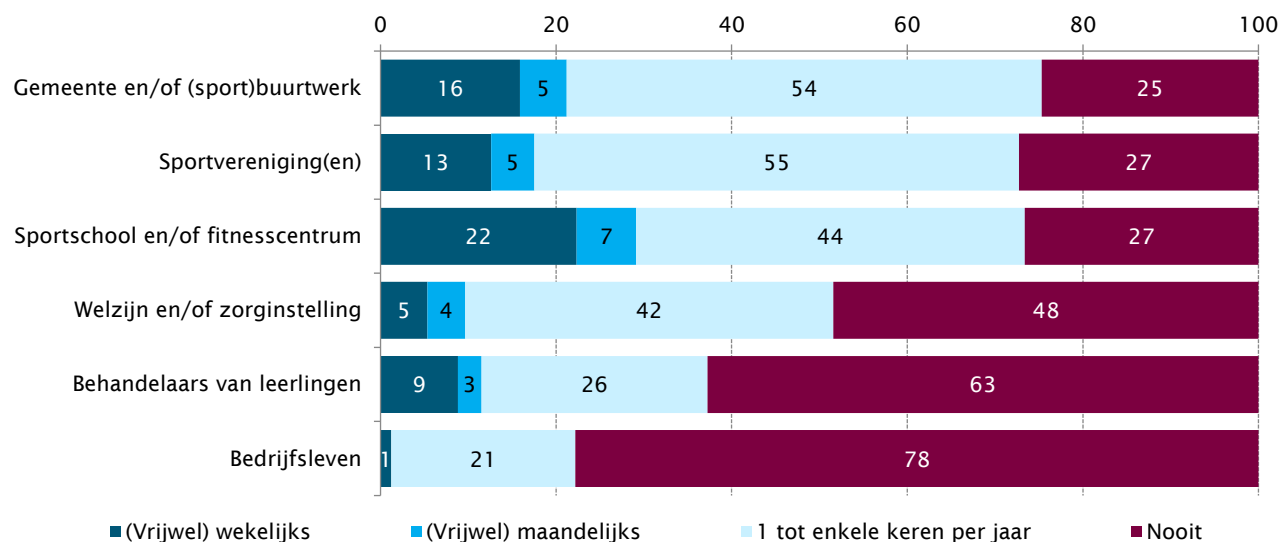
Op de scholen waar een buurtsportcoach wordt ingezet, hebben zij meestal de taak voor het organiseren van naschools sport- en beweegaanbod (58%), gevolgd door het organiseren van sport- en beweegaanbod tijdens de pauze (22%). Op 6 procent van de scholen wordt de buurtsportcoach als vakleerkracht lichamelijke opvoeding ingezet. Enkele schoolleiders noemen andere taken, zoals: adviseren over sportverenigingen, leerlingen begeleiden naar lokale sportaanbieders, tussenpersoon met sportclubs, verbinden met activiteiten buiten de school, assisteren bij sportdagen.

Samenwerking

Ongeveer drie kwart van de scholen werkt volgens schoolleiders in het kader van sport en bewegen samen met de gemeente en/of (sport)buurtwerk (75%), een sportschool en/of fitnesscentrum (73%) en/of een sportvereniging(en) (73%) (figuur 6.10). De meeste samenwerkingen blijken één tot enkele keren per jaar te betreffen. Alleen met sportscholen/fitnesscentra geeft 22 procent van de schoolleiders aan (vrijwel) wekelijks samen te werken.

In vergelijking met 2015 is volgens schoolleiders de samenwerking toegenomen met gemeente en/of (sport)buurtwerk (van 53% naar 75%) en welzijn en/of zorginstelling (van 27% naar 52%) (niet in figuur).

Figuur 6.10 Samenwerking met organisaties in het kader van sport en bewegen volgens schoolleiders (in procenten, n=78)

6.6 Gezondheid op school

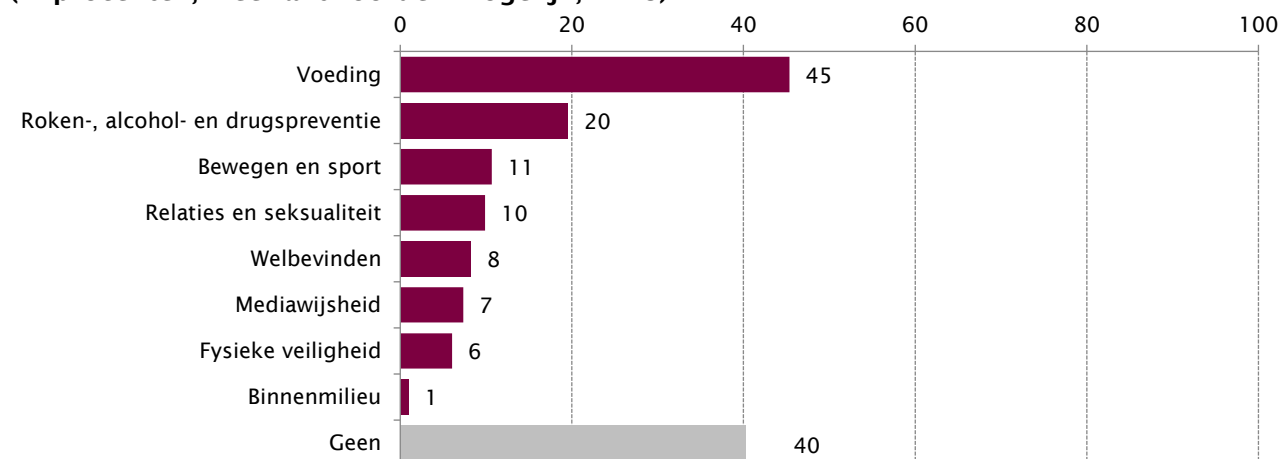
Een derde van de schoolleiders geeft aan dat hun school een structureel en beschreven beleid op het vlak van gezondheidsbevordering van leerlingen heeft (36%) (niet in figuur).

Bijna twee derde van de schoolleiders geeft aan dat hun schoollocatie van het ondersteuningsaanbod Gezonde School gebruikgemaakt (63%) (niet in figuur). 27 procent van de scholen maakt daarvan geen gebruik, 10 procent van de schoolleiders is daarvan niet op de hoogte.

Op 56 procent van de scholen is volgens de schoolleiders een Gezonde Schoolcoördinator aanwezig (56%) (niet in figuur). Scholen die van het ondersteuningsaanbod Gezonde School gebruikmaken hebben significant vaker een Gezonde Schoolcoördinator (81%) dan scholen die daar geen gebruik van maken (9%).

60 procent van de scholen heeft een vignet Gezonde School (figuur 6.11). Dit betreft meestal het vignet 'Voeding' (45%). Een op de vijf scholen heeft het vignet 'Roken-, alcohol- en drugspreventie' (20%). De andere vignetten bezit maximaal 11 procent van de scholen. Aangezien een meerderheid van de schoolleiders aangeeft van het ondersteuningsaanbod Gezonde School gebruik te maken, is de verwachting dat het aantal vignetten komende tijd toeneemt.

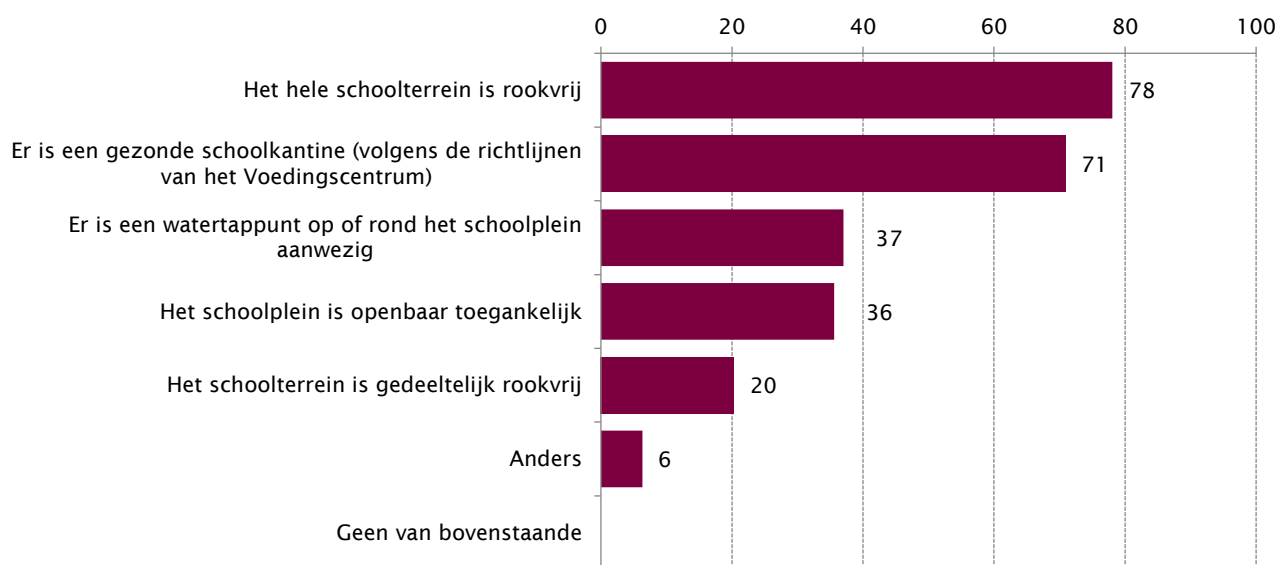
Figuur 6.11 Bezit Gezonde Schoolvignet(ten) volgens schoolleiders in het praktijkonderwijs (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=78)

Gezonde schoolomgeving

In het Nationaal Preventieakkoord worden verschillende acties beschreven die scholen met betrekking tot een gezonde schoolomgeving kunnen uitvoeren (zie figuur 6.12). Van de schoollocaties met praktijkonderwijs heeft drie kwart een geheel rookvrij schoolterrein (78%) en heeft 71 procent een gezonde schoolkantine volgens de richtlijnen van het Voedingscentrum. Op ruim een derde van de scholen is een watertappunt aanwezig (37%) en/of is het schoolplein openbaar toegankelijk (36%). Onder andere situaties worden genoemd: een watertappunt in de kantine, een sportveld op het terrein en het beleid dat leerlingen te allen tijde water mogen pakken.

Figuur 6.12 Situaties met betrekking tot een gezonde schoolomgeving die volgens schoolleiders op hun schoollocatie van toepassing zijn (in procenten, meer antwoorden mogelijk, n=78)

7. Conclusie en beschouwing

In dit rapport hebben we voor de tweede keer de stand van zaken rond het bewegingsonderwijs en het schoolsportaanbod in beeld gebracht voor kinderen in het speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs en praktijkonderwijs. De eerste rapportage verscheen vier jaar terug in 2015. De informatie voor 2019 is verkregen via de schoolleiders van de desbetreffende scholen, waarbij bedacht moet worden dat zij mogelijk niet altijd gedetailleerd zicht hebben op hoe het bewegingsonderwijs in de praktijk wordt gegeven. Het gaat om scholen die hun onderwijs specifiek richten op de kinderen met bijzondere behoeften vanwege een beperking, omdat zij veel moeite hebben met leren of een leerachterstand hebben door gedragsproblemen of opvoedingsmoeilijkheden.

7.1 Belangrijkste bevindingen

Kerdoelen

Het beleid in Nederland is erop gericht kinderen met bijzondere behoeften op een gelijkwaardige manier te onderwijzen en daarmee gelijke kansen te bieden om zich te ontwikkelen en te participeren op alle terreinen in de samenleving. Wat bewegen en sport betreft, gaat het erom op school de basis te leggen om deel te nemen aan bewegingsactieve vrijetijdsbesteding en een actieve leefstijl te ontwikkelen en behouden (OCW 2009). Terwijl voor het speciaal basisonderwijs dezelfde kerndoelen gelden als die voor het reguliere basisonderwijs, wijken die van het speciaal onderwijs (primair en voortgezet) enigszins af van die van het reguliere basisonderwijs. Voor het praktijkonderwijs wordt ervan uitgegaan dat de kerndoelen voor bewegingsonderwijs in de onderbouw van het reguliere voortgezet onderwijs van toepassing zijn, maar voor dit onderwijs erg hoog gegrepen zijn (Brouwer et al, 2015).

Ten opzichte van het reguliere onderwijs onderscheidt het speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs zich enigszins wat betreft de visie bij de betreffende scholen op het belang van bewegen en sport. Binnen alle vormen van primair onderwijs wordt het meeste belang gehecht aan het ontwikkelen van motorische vaardigheden. Aan goed leren bewegen en sporten hechten reguliere basisscholen vervolgens meer belang dan scholen voor speciaal (basis)onderwijs, die op hun beurt het goed met anderen leren omgaan belangrijker vinden. Het zijn accentverschillen die passen bij het grotere gewicht dat sociale en persoonlijke (vakoverstijgende) ontwikkeling hebben in de kerndoelen voor het speciaal (basis)onderwijs. Ook schoolleiders in het voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs vinden dat het vak vooral van belang is voor sociale ontwikkeling.

Lestijd

In een aantal opzichten blijkt de organisatie van het bewegingsonderwijs op deze scholen vergelijkbaar met die op reguliere scholen voor basisonderwijs en voortgezet onderwijs, bijvoorbeeld wat betreft de ingeroosterde lestijd. In het speciaal basisonderwijs is de gemiddeld ingeroosterde lestijd ten opzichte van 2013 toegenomen en in 2019 voor groep 3-8 meer dan bij reguliere basisscholen (respectievelijk 102 en 89 minuten wekelijks). De ingeroosterde lestijd in het eerste leerjaar van het voortgezet speciaal onderwijs is wekelijks twintig minuten korter dan bij regulier voortgezet onderwijs (125 versus 145 minuten wekelijks), maar is in de hogere leerjaren juist groter. In de bovenbouw van het praktijkonderwijs blijft de lestijd juist relatief achter. Een kwart van de betrokken schoolleiders bestempelt die als onvoldoende of slecht.

De ingeroosterde lestijd is veelal niet gelijk aan de effectieve lestijd. Op scholen voor speciaal basisonderwijs gaat er, net als bij regulier basisonderwijs, ongeveer 10 procent vanaf voor omkleden. Dit percentage is bij het speciaal onderwijs hoger (15 -18%). Dat is niet verwonderlijk, omdat een deel van de leerlingen te maken heeft met beperkingen. Met name in de onderbouw van het speciaal onderwijs krijgen

kinderen daardoor gemiddeld minder effectieve les dan in regulier basisonderwijs. Bij het praktijkonderwijs kan 18 procent van de ingeroosterde lestijd niet effectief worden benut.

Passend onderwijs

De mate van persoonlijke aandacht voor leerlingen bij het vak in het speciaal onderwijs is gemiddeld hoog te noemen: de gemiddelde score op een 7-puntsschaal is voor het speciaal basisonderwijs 5,8; voor speciaal onderwijs 5,9; voor voortgezet speciaal onderwijs 5,8 en voor praktijkonderwijs 6,0. Vrijwel unaniem zijn de schoolleiders van mening dat de bewegingsactiviteiten worden aangepast aan het niveau van de kinderen. Van de scholen voor praktijkonderwijs schenkt 60 procent bij het vak veel aandacht aan leerlingen met gedragsproblemen.

De inzet op passend onderwijs blijkt ook door het aandeel in het lesaanbod dat wordt verzorgd door vakleerkrachten. Op 92 procent van de scholen voor speciaal basisonderwijs is een vakleerkracht actief bij lessen bewegingsonderwijs voor groep 3-8. In het regulier basisonderwijs is dit bij 60 procent het geval. Ten opzichte van 2013 is het percentage scholen voor speciaal onderwijs waar een vakleerkracht actief is toegenomen, bij negen op de tien is nu (ook) een vakleerkracht werkzaam. Op dit punt is in de onderbouw van het speciaal basisonderwijs ruimte voor verbetering: bij een op de vijf ontbreekt een vakleerkracht.

Een ander punt waarop zichtbaar wordt dat scholen voor speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs inspanningen leveren gericht op individueel maatwerk is de inzet van extra ondersteuning voor leerlingen met achterstanden op het gebied van motorische ontwikkeling. Terwijl dit bij ruim een kwart van de reguliere basisscholen gebeurt (28% structureel), heeft bij de scholen voor speciaal (basis)onderwijs de helft structurele vormen van ondersteuning, naast incidentele ondersteuning. Een flink deel van de scholen maakt voor de realisatie van dit extra aanbod gebruik van Special Heroes (ruim 30% van het speciaal onderwijs) en het Jeugdfonds Sport & Cultuur (ruim 30% van speciaal basisonderwijs en praktijkonderwijs).

Een meerderheid van de ondervraagde schoolleiders van het speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs geeft aan geen aanpassingen te hebben doorgevoerd vanwege de introductie van de Wet passend onderwijs, omdat men veelal al in lijn met de wet werkte. Binnen het speciaal basisonderwijs zijn bij een op de vijf scholen wel (uiteenlopende) aanpassingen nodig geweest, zoals een uitbreiding van het aantal lessen bewegingsonderwijs of het aanbieden van motorische remedial teaching.

Kwaliteit

Bij alle onderzochte onderwijsvormen zijn de ondervraagde schoolleiders overwegend positief over de gerealiseerde kwaliteit van het bewegingsonderwijs. Dit betreft ook de meer vakinhoudelijke aspecten van het onderwijs, zoals aanpassen van activiteiten aan het niveau van leerlingen, kunnen omgaan met gedragsproblemen en aandacht voor veiligheid. Het afstemmen van de lessen op de wensen van de leerlingen wordt relatief minder positief beoordeeld, maar nog steeds door een meerderheid positief. 80 procent van de scholen voor speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs heeft voor het leergebied een vakwerkplan of jaarplan. Een groot deel maakt gebruik van door de SLO ontwikkelde basisdocumenten (speciaal onderwijs 59%, speciaal basisonderwijs 41%).

Over de kwaliteit van de (vak)leerkrachten zijn de schoolleiders vrijwel zonder uitzondering positief. Voor het speciaal onderwijs is het oordeel hierover ten opzichte van 2013 positiever. Dit geldt ook voor de benodigde reistijd van school naar de accommodatie voor bewegingsonderwijs. Bij elke onderwijsvorm zijn er ook kwaliteitselementen waar een deel van de schoolleiders niet tevreden over is. In het speciaal basisonderwijs vindt ruim een op de vijf het budget voor sport- en spelmateriaal onvoldoende. Het meest als onvoldoende beoordeelde punt in het speciaal (basis)onderwijs is de hoeveelheid wekelijkse lestijd.

Voor het praktijkonderwijs spitst zich dit toe op de lestijd voor de bovenbouw. Gevraagd naar de meest wenselijke verandering voor het vakonderwijs is de helft van de schoolleiders bij alle onderzochte onderwijsvormen van mening dat het aantal lessen per week en daarmee de totale wekelijkse lestijd zou moeten toenemen. In de ambities voor het leergebied ervaart een meerderheid belemmeringen, waarbij de schoolleiders vooral (20-30%) een gebrek aan accommodatie, onvoldoende budget of een te vol lesrooster noemen.

Extra curriculaire beweeg- en sportaanbod

Aandacht voor het bevorderen van een actieve leefstijl bij leerlingen blijkt uit het gegeven dat veel scholen ook een extra curriculaire beweeg- en sportaanbod hebben. Dit gebeurt meer op de scholen voor speciaal (basis)onderwijs, waar bij een meerderheid ten minste wekelijks in de pauze of in de les een aanbod is. In het praktijkonderwijs is dit minder het geval. Weliswaar heeft van de ondervraagde scholen bij praktijkonderwijs het grootste deel een vignet Gezonde school (60%), maar dit betreft overwegend een vignet gezonde voeding. Een op de tien van deze scholen heeft een vignet bewegen en sport. Bij de scholen voor speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs hebben ongeveer drie op de tien scholen dit vignet.

7.2 Perspectief: aanknopingspunten voor beleid en onderzoek

Over het geheel genomen is het beeld van de aandacht voor en aanpak van bewegingsonderwijs en schoolsport in het speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs, voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs op basis van deze 1-meting positief te noemen. Desondanks zijn op enkele fronten ook verbeterpunten te signaleren. In groep 1-2 van het speciaal onderwijs blijft de ingeroosterde lestijd achter bij die in het regulier basisonderwijs. Vooral de effectieve lestijd is duidelijk minder. Meer in het algemeen vormt het verschil tussen ingeroosterde en effectieve lestijd bij speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs een aandachtspunt. Ook bij het praktijkonderwijs is dit opvallend groot (18%). Het zou zinnig zijn na te gaan langs welke wegen de effectieve lestijd kan worden vergroot. Bij het praktijkonderwijs ontstaat ook op andere punten een minder positieve indruk, onder meer vanwege de ingeroosterde lestijd in de bovenbouw, het relatief beperkte aanbod van regelmatige extracurriculaire sport en het beperkte aandeel scholen met een gezonde school vignet Bewegen en sport.

De helft van de ondervraagde schoolleiders vindt voor het leergebied meer lessen wenselijk. Wat hun motieven daarvoor zijn is niet helder, wel dat zij zich in deze ambitie nogal eens gehinderd weten door een gebrek aan accommodatie, onvoldoende budget of een te vol lesrooster. Nader onderzoek naar deze motieven en belemmeringen lijkt op zijn plaats. Het beeld verkregen van bewegingsonderwijs en schoolsport bij dit onderzoek berust op informatie van schoolleiders. Uit eerder onderzoek hiernaar bij het voortgezet onderwijs bleek dat het oordeel van schoolleiders en (vak)leerkrachten op een aantal onderdelen uiteen liep (Reijgersberg et al., 2014). Inzicht in dit verschil in opvattingen is voor het beleid van belang bijvoorbeeld rond thema's als passend onderwijs, gezonde school en curriculumvernieuwing. Gelet op de motivatieproblemen die bij een ruime meerderheid van de scholen voor praktijkonderwijs voor het vak worden gesignaleerd, lijkt ook nader onderzoek naar het oordeel van leerlingen over het vakonderwijs en sportaanbod van de scholen zinnig, onder meer voor de inrichting van het lesprogramma.

Literatuur

Berkel, M. van, Biesterbosch, S., Bertijn, K., Bertijn, K., Beverwijk, L., Bohle-Cornelissen, D., Groeneveld, J., Kelderman, M., Kok, A., Ueberbach, P., Vliet, B. van & Willemsen, E. (2011). *Bewegingsonderwijs op cluster 4-scholen*. Zeist: Jan Luiting Fonds.

Berkel, M. van, Graaff, R. de, Rietberg, C. & Wijffels, I. (2009). *Bewegingsonderwijs aan ZML*. Zeist: Jan Luiting Fonds.

Brandsema, A., Lindert, C. van & Berg, L. van den (2017). *Sport en bewegen voor kinderen met een beperking*. Utrecht: Mulier Instituut.

Brouwer, B., Berkel, M. van & Mossel, G. van (2017). Bewegingsonderwijs en sport. In E. Folmer, A. K.-v. Noorel & W. Kuiper (Eds.), *Curriculumspiegel 2017* (pp. 367-384). Enschede: SLO.

Brouwer, B., Berkel, M. van, Mossel, G. van & Swinkels, E. (2015). *Bewegingsonderwijs en sport. Vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling).

CurriculumNu Ontwikkelteam Bewegen en sport (2019). *Voorstellen ontwikkelteam Bewegen en Sport*. Verkregen van: <https://www.curriculum.nu/downloads/>.

Ledoux, G. & Waslander, S. (2019). *Stand van zaken Evaluatie Passend Onderwijs. Deel 5: Tussenstand*. Amsterdam/Tilburg: Kohnstamm Instituut/TIAS School for Business and Society.

Lucassen, J.M.H., Cevaal, A., Scholten, V. & Werff, H. van der (2016). *Bewegingsonderwijs in het speciaal onderwijs en praktijkonderwijs: nulmeting 2015*. Utrecht: Mulier Instituut.

Mooij, C. (eindred), Van Berkel, M., Consten, A., Danes, H., Geleynse, J., Gref, M. van der, M., Hazelebach, C., Koekoek, J., Pieters, L. & Tjalsma, W. (2011). *Basisdocument Bewegingsonderwijs voor het Basisonderwijs*. Zeist: Jan Luitingfonds.

OCW, Minister & Staatssecretaris van (2009). *Besluit van 18 mei 2009, houdende de vaststelling van kerndoelen voor het speciaal onderwijs (Besluit kerndoelen WEC)*.

Nederlandse Sportraad, Onderwijsraad & Raad voor Volksgezondheid en Samenleving. (2018). *Plezier in bewegen*. Den Haag: Nederlandse Sportraad.

Reijgersberg, N., Lucassen, J.M.H., Beth, J.O. & Werff, H. van der (2014). *Nulmeting lichamelijke opvoeding in het voortgezet onderwijs. Onderzoek naar de organisatie van lichamelijke opvoeding en sport in het voortgezet onderwijs*. Utrecht: Mulier Instituut.

Reijgersberg, N., Werff, H. van der & Lucassen, J.M.H. (2013). *Nulmeting bewegingsonderwijs po: onderzoek naar de organisatie van het bewegingsonderwijs in het primair onderwijs*. Utrecht: Mulier Instituut.

Slot-Heijs, J.J., Lucassen J.M.H. & Reijgersberg, N. (2017). *Bewegingsonderwijs en sport in het primair onderwijs 2017: 1-meting*. Utrecht: Mulier Instituut.

Slot-Heijs, J.J. & Lucassen, J.M.H. (2018). *Lichamelijke opvoeding en sport in het voortgezet onderwijs: 1-meting*. Utrecht: Mulier Instituut.

Bijlage I Methodische verantwoording

Onderzoeksoepzet

De volgende onderwijstypen zijn meegenomen in de 1-meting: speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs (po), voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs. Voor elk van deze onderwijsvormen zijn in 2019 data verzameld bij schoolleiders. Deze onderwijstypen waren in de 0-meting in 2015 ook meegenomen, waarbij de data op de volgende manier waren verkregen:

- Speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs: in de 0-meting regulier basisonderwijs in 2013 waren schoolleiders van het speciaal (basis)onderwijs ook uitgenodigd. Voor de 0-meting in 2015 is zijn de data geanalyseerd van de schoolleiders uit 2013.
- Voortgezet speciaal onderwijs: in de 0-meting regulier voortgezet onderwijs in 2014 waren schoolleiders van het speciaal voortgezet onderwijs ook uitgenodigd. Voor de 0-meting in 2015 zijn de data geanalyseerd van de schoolleiders uit 2014.
- Praktijkonderwijs: omdat in de metingen van reguliere onderwijsvormen geen schoolleiders uit het praktijkonderwijs waren uitgenodigd, heeft in 2015 een aparte dataverzameling plaatsgevonden. De vragenlijst was grotendeels gebaseerd op die van het reguliere voortgezet onderwijs.

Dit jaar heeft een aparte dataverzameling plaatsgevonden voor alle vier de onderwijsvormen. Eén vragenlijst is uitgezet onder schoolleiders in het speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs. Hierdoor konden vragen meer op de situatie in het speciaal onderwijs worden toegespitst en werden meer schoolleiders binnen deze onderwijsvormen benaderd voor deelname. Schoolleiders van deze drie onderwijstypen vulden een online vragenlijst is, grotendeels gebaseerd op de 0-metingen. De vragen bestonden grotendeels uit gesloten (meerkeuze)vragen, met bij veel vragen een mogelijkheid om andere opties toe te voegen in een open tekstvak.

Een tweede vragenlijst is uitgezet onder schoolleiders in het praktijkonderwijs, grotendeels dezelfde vragenlijst als in 2015. De vragen bestonden grotendeels uit gesloten (meerkeuze)vragen, met bij veel vragen een mogelijkheid om andere opties of toelichting toe te voegen in een open tekstvak.

Voorafgaand aan het uitzetten van de vragenlijsten heeft een klankbordgroep¹⁷ de vragen bekeken en is in overleg een aantal vragen verwijderd (bijvoorbeeld over digitale leermiddelen) en een aantal vragen toegevoegd (bijvoorbeeld over mate van voldoende persoonlijke aandacht voor leerlingen).

De dataverzameling is door DUO Onderwijsonderzoek uitgevoerd. Er is van het Directeurenpanel PO, Panel Directeuren Voortgezet Onderwijs en van de onderwijsdatabase van DUO Onderwijsonderzoek gebruikgemaakt. In onderstaande tabel is weergegeven hoeveel directeuren/schoolleiders per onderwijstype voor het onderzoek zijn uitgenodigd, hoeveel directeuren/schoolleiders de vragenlijst tijdig en compleet hebben ingevuld, en hoeveel procent de respons is. Bij alle onderwijstypen is één herinnering gestuurd.

¹⁷ De klankbordgroep bestond uit: Berend Brouwer (SLO), Corina van Doodewaard (Windesheim), Remo Mombarg (Hanzehogeschool), Marjo Duijf (KenniscentrumSport).

Tabel b1.1 Overzicht respons onder verschillende onderwijstypen (in aantallen en procenten)

	Populatie (aantal)	Respondenten (aantal)	Respons (%)
Speciaal basisonderwijs	558	115	21
Speciaal onderwijs	97	119	123*
Speciaal Voortgezet onderwijs	362	138	38
Praktijkonderwijs	161	78	48

*In de analyse is uitgegaan van de onderwijsvormen die schoolleiders in het begin van de vragenlijst invulden. Blijkbaar vulden veel schoolleiders in dat zij speciaal onderwijs aanbieden, terwijl dit niet vermeld is in de populatiegegevens die bij DUO bekend zijn.

Representativiteit en achtergrond onderzoeksgroepen

In onderstaande tabellen staat een overzicht van achtergrondkenmerken van de responsgroep en populatie van de verschillende onderwijstypen. Op basis daarvan is een weging toegepast, zodat de verdelingen van steekproeven identiek zijn aan die van de populatie. De wegingen zijn op dezelfde manieren als bij de verschillende 0-metingen toegepast.

Binnen speciaal (basis)onderwijs is, net als bij de 0-meting, gewogen op denominatie, stedelijkheid en Nielsen-indeling (tabel b1.1). Wat betreft denominatie zijn schoolleiders van openbare scholen ondervertegenwoordigd ten opzichte van de populatie, en schoolleiders van scholen met andere denominatie oververtegenwoordigd. Wat betreft de Nielsen-indeling en stedelijkheid zijn de steekproeven overeenkomend met de populatie.

Tabel B1.1 Representativiteit van de schoolleiders speciaal basisonderwijs (SBO) en speciaal onderwijs (SO) (in procenten)

	Schoolleiders SBO (n=115)	Schoolleiders SO (n=119)	Schoolleiders SBO en SO (n=234)	Populatie (n=558)
Denominatie				
Openbaar	37,4	53,8	45,7	56,3
Rooms-katholiek	20,0	11,8	15,8	19,0
Protestants-christelijk	19,1	15,1	17,1	15,4
Anders	23,5	19,3	21,4	9,3
Nielsen-cluster				
Nielsen I: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag plus randgemeenten	11,3	17,6	14,5	13,5
Nielsen II: Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht (exclusief gemeenten Nielsen I)	34,8	29,4	32,1	31,8
Nielsen III: Groningen, Friesland, Drenthe	11,3	10,1	10,7	9,7
Nielsen IV: Overijssel, Gelderland, Flevoland	21,7	17,6	19,7	21,7
Nielsen V: Zeeland, Noord-Brabant, Limburg	20,9	25,2	23,1	23,2
Stedelijkheid				
Zeer sterk stedelijk	28,7	46,2	37,6	42,0
Sterk stedelijk	53,9	34,5	44,0	37,6
Matig stedelijk	10,4	8,4	9,4	12,5
Weinig stedelijk	5,2	7,6	6,4	5,4
Niet-stedelijk	1,7	3,4	2,6	2,5

Tussen de steekproef en populatie schoolleiders in het voortgezet speciaal onderwijs zijn geen grote verschillen zichtbaar (tabel b1.2). De weging is op dezelfde manier als bij de 0-meting toegepast, dus op denominatie, Nielsen-cluster en stedelijkheid.

Tabel B1.2 Representativiteit van de schoolleiders voortgezet speciaal onderwijs (in procenten)

	Schoolleiders (n=138)	Populatie (n=362)
Denominatie		
Openbaar	65,2	62,0
Rooms-katholiek	10,9	13,7
Protestants-christelijk	7,2	13,4
Anders	16,7	10,9
Nielsen-cluster		
Nielsen I: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag plus randgemeenten	13,0	13,7
Nielsen II: Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht (exclusief gemeenten Nielsen I)	28,3	27,5
Nielsen III: Groningen, Friesland, Drenthe	10,1	7,7
Nielsen IV: Overijssel, Gelderland, Flevoland	21,0	24,3
Nielsen V: Zeeland, Noord-Brabant, Limburg	27,5	26,8
Stedelijkheid		
Zeer sterk stedelijk	38,4	40,1
Sterk stedelijk	40,6	38,7
Matig stedelijk	8,0	10,9
Weinig stedelijk	9,4	5,6
Niet-stedelijk	3,6	4,6

Bij de 0-meting praktijkonderwijs, dus ook bij deze 1-meting, is gewogen op schoolgrootte en vakantieregio. Schoolleiders van grote scholen zijn in de steekproef oververtegenwoordigd ten opzichte van de populatie. Wat betreft vakantieregio zijn schoolleiders uit het noorden enigszins ondervertegenwoordigd ten opzichte van de populatie. Door de weging zijn deze verschillen rechtgetrokken.

Tabel B1.3 Representativiteit van de schoolleiders praktijkonderwijs (in procenten)

	Schoolleiders (n=92)	Populatie (n=161)
Schoolgrootte		
t/m 200 leerlingen	32,1	47,2
> 200 leerlingen	67,9	52,8
Vakantieregio		
Noord	35,9	40,1
Midden	32,1	29,9
Zuid	32,1	29,9

Analyse en rapportage

De verschillende onderwijsvormen zijn apart geanalyseerd. In de hoofdstukken is het totaalbeeld per onderwijssoort weergegeven. Vanwege de grootte van de steekproeven is voorzichtig omgegaan met het vergelijken van subgroepen schoolleiders, zoals verschillen tussen schoolleiders van scholen met verschillende clusters (per hoofdstuk aangegeven). Waar relevant en significant, zijn verschillen in de tekst beschreven. In de analyses is ook vergeleken met de resultaten van de 0-metingen en met de reguliere onderwijsvormen (basisonderwijs en voortgezet onderwijs). Omdat bij speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs de 0-meting op een andere manier heeft plaatsgevonden, namelijk als onderdeel van metingen van de reguliere onderwijssoorten, is enige terughoudendheid geboden in het vergelijken van de metingen. Des te meer omdat de 0-metingen kleine steekproeven betroffen. Voor het praktijkonderwijs geldt dat de 1-meting op dezelfde manier is uitgevoerd als de 0-meting in 2015. Daar is een betere vergelijking mogelijk. Relevante en significante verschillen zijn in de teksten van de hoofdstukken weergegeven. De rapportage is door de klankbordgroep eenmaal van feedback voorzien.

Mulier Instituut | Sportonderzoek voor beleid en samenleving
Herculesplein 269 | 3584 AA Utrecht | Postbus 85445 | 3508 AK Utrecht
T +31 (0)30 721 02 20 | info@mulierinstituut.nl | www.mulierinstituut.nl